

J. K. Jepsen fot.

Fig. 1. Løgum klosterkirke, set fra nordvest; efter restaureringen.

LØGUM KLOSTERKIRKE

LØGUMKLOSTER FLÆKKE

Cistercienserklostret i Løgum havde som flere andre klostre af denne orden sin oprindelse i et benedictinerkloster. Et sådant fandtes i 1100-tallet i Seem sogn øst for Ribe, der muligvis rummede både munke og nonner¹; imidlertid lod biskop Radulf af Ribe det reformere ved munke fra det af ærkebiskop Eskil grundlagte cistercienserkloster i Herrerisvad (af Citeauxlinjen) — en reform der tilligemed overdragelsen til klostret af bispegodset i Seem og Løgum sogne synes at have været en af forudsætningerne for ærkebispens vielse af den skismatiske biskop².

Under Radulfs efterfølger Stefan, der havde været abbed i Herrerisvad, foretoges 1173 flytningen til Løgum³, »Locus Dei« (Guds sted), hvor allerede benedictinerne havde haft besiddelser (sml. Nørre-Løgum i Tønder-Højer-Lø)⁴. I de første år efter flytningen ramtes klostret af megen modgang, bl.a. brændte korsgangen — formodentlig en foreløbig træbygning — og bagerset, hvorved også klosterets privilegier og andre breve gik tabt. Som tidligere kunde klostret dog hente støtte hos Ribebisperne. I et brev, hvis datering ikke er overleveret, men som må sættes til ca. 1190—1204⁵, og hvori ulykkerne i de første år opregnes, stadfæstede biskop Omer⁶ (1178—1204) de tidligere gaver, hvilket bekræftedes af ærkebiskop Absalon. 1206 stadfæstede pave Innocens III. klostrets besiddelser og privilegier. Det ældste kendte kongelige privilegium er Valdemar II. Sejrs brev

fra 1212, der fritog klostrets bønder i Løgum sogn for kongens »ret og tjeneste«. Af de efterfølgende kongers privilegier må nævnes Abels (1251), der udtrykkelig nævnedes fritagelse for ledingsbyrde, ombudsmands krav og de øvrige byrder, »der er vor ret«, Christoffer I.s (1257), der gav munkene toldfrihed i Åbenrå og andre havne, samt Erik Glipping (1269 eller 1279)⁷, hvorved klostret fik retsforfølgning over dets bryder og landboer.

Selv om Ribebisperne ikke havde klostret under sig — dets nærmeste foresatte var abbeden i Herrisvad⁸ — var det dog af megen betydning for klostret, at disse var det venligt stemte. Bisperne Radulf († 1171), Stefan († 1177) og Gunner († 1245) fik sikkert først og fremmest på grund af store donationer hæderstitlen »første grundlæggere af dette sted«⁹ og en række bisper mindedes i senmiddelalderen ved kapitlets møder, ligesom tre Ribebisper Omer († 1204), Oluf († 1214) og Esger († 1273) samt bisp Niels af Børglum († før 20. april 1298) fandt deres sidste hvilested i klosterkirken (sml. latinsk indskrift på ðepitaf nr. 1¹⁰). Hertil kom, at et kapel, hvis beliggenhed ikke nærmere lader sig bestemme, bar biskop Omers navn, og at biskop Gunner erhvervede et grundstykke af klostret, således at det tillige med de bygninger han lod rejse derpå skulle tilfalde klostret efter hans død.

Om klostrets forhold i middelalderen foreligger i øvrigt kun spredte efterretninger. Rydårbogen¹¹ oplyser, at det brændte 1268, men hvor omfattende skaden har været, er det vanskeligt at skønne over, idet vendingen, at det »gik til grunde«, næppe skal tages bogstaveligt. Af et brev fra 1283 ses det, at klostret har haft en strid med Jon Iversen »og adskillige andre«, som er trængt ind i klostret »og voldeligt har nedbrudt nogle huse sammesteds«¹², men heller ikke her lader noget nærmere sig sige.

Klostret blev efterhånden en betydningsfuld stiftelse¹³, der samlede en anseelig godsmængde og ejede tre kirker (Nørre-Løgum, Daler og Spandet); det vidner om klostrets position i senmiddelalderen, at dets abbed 1480 blev medlem af rigsrådet. Ikke mindre vigtigt var det, at Løgumkloster i modsætning til Rydkloster igennem middelalderen havde sine forbindelser nordpå, hvorfor det vistnok kan betragtes som et rent dansk kloster. Selv med nabostiftet Slesvig synes kontakten at have været ringe. Det må dog nævnes, at biskop Valdemar havde skænket det bispetienden af Bylderup (Slogs), og at Slesvig-bispen 1329 ligesom Ribebispen året forud tilstod det retten til bøder for brud på helligdagsfreden («helligbrøden») fra dets fæstere.

Klosterkirken var som alle cistercienserkirker viet *Vor Frue*. Hertug Erik overdrog således 1324 patronatsretten over Brede kirke (Tønder-Højer-Lø) til *Mariealteret*, højalteret. 1345 nævnes desuden et *Marie Magdalene alter*¹⁴, og 1510 omtales foruden Vor Frue alter også *Hellig Kors alter*¹⁵; angående et *S. Jørgens alter*, se p. 1095.

Ligesålidt som ved de andre store landklostre kom reformationen for Løgumklostrets vedkommende til at betyde noget skarpt brud. Først 6. januar 1541 gav Christian III. præsterne i Flensborg befaling til at reformere det, og endnu 1564 nævnes det som selvstændig institution. I praksis betød dog den sidste abbets død 1548 afslutningen på dets tilværelse, og fra 1568 dannede det tidligere klostergods et eget amt, der først nedlagdes 1867. Ved delingen 1544 kom Løgumkloster under hertug Hans¹⁶ og overgik efter dennes død 1580 til de gottorpske hertuger, indtil det 1713—21 blev kongeligt (jfr. den kgl. monogram-sten p. 1075). 1739 udskiltes annekskirken Nørre-Løgum. Den i de tidligere gottorpske dele almindelige valgret fandtes her 1786. 1864 betegnedes kirken som stats-ejendom, og det samme har været tilfældet siden 1920.

Beliggenhed og kirkegård. Kirken og klostret er opført i dalstrøget ved Brede å, en for et cistercienserkloster typisk beliggenhed. Kirken dannede nordfløjen i det regelmæssige, firlængede anlæg, hvoraf nu kun en del af østfløjen er i behold. Flækken Løgumkloster ligger nord og nordvest for anlægget. Første gang

byen nævnes er 1548 under navnet Closterdorp, men det vides ikke, om den er vokset op ved klostret, eller om den er en ældre landsby, der har skiftet navn¹.

Den nuværende kirkegård, der strækker sig nord og øst for anlægget, hegnes af nyere teglstensmure, hvoraf dele muligvis går tilbage til 1700'ernes 1. halvdel², mens andre dele må hidrøre fra 1819—20, da kirkegården fik en stor udvidelse; samme år solgtes marksten fra den gamle kirkegårdsmur, og Matth. Quitzau opførte en mur af tegl ved den nyanlagte kirkegårdsvold³. Murene af små sten er dog i udstrakt grad skalmurede eller helt fornyede, senest i forbindelse med den sidste restaurering, da terrænet omkring kirken blev afgraved og planeret. Af indgange er der nu een i vest, bygget (1920—26) i tilknytning til kirkens nordvesthjørne, samt een i nord ud for nordre korsarm og een i øst til mindekirkegården over de faldne fra første verdenskrig.

Bygning. Bygningen, en hvælvet korskirke, der på grund af skibets ringe længde næsten har karakter af et centralanlæg, må med sine senromanske—unggotiske stiltræk være bygget o. 1225—1325 (sml. p. 1054)⁴. Kirkens plan bestod først af et lige afsluttet kor, enskibede korsarme med to og to småkapeller på østsiden og et treskibet langhus.

På et meget tidligt tidspunkt blev de to korsarmskapeller op mod koret forlænget østover, således at deres østmure på det nærmeste kom til at flugte med korgavlen, og på samme tid blev nord- og sydmuren i korets østre del gennembrudt med arkader til de forlængede kapeller, hvorved koret kom til at virke treskibet. Endnu et kapel, beliggende i hjørnet mellem skib og nordre korsarm, samt en bemærkelsesværdig forhal, dødeporten, ved nordre korsarmgavl er ligeledes tilføjet anlægget på et så tidligt tidspunkt, at de er fuldendt sammen med de respektive bygningsafsnit, hvortil de slutter sig. — Uden for den egentlige kirkebygning, men i intim tilknytning til den ligger sakristiet, der er indrettet i underetagen af klostrets østfløj, som er bygget op til kirkens søndre korsarm. Over korsskæringen er der en moderne tagrytter, men det er muligt, at en sådan har kronet bygningen helt fra begyndelsen (sml. p. 1090). Et senere opført kapel ved nordre sideskib er nedrevet (sml. p. 1092).

Bortset fra de nævnte, under selve byggearbejdet foretagne ændringer inden for anlæggets østparti, og de lokale arbejdsstandsninger, som var en følge heraf, kan der spores eet byggestop af virkelig lang varighed. Dette stop blev betydningsfuldt i arkitektonisk henseende, fordi det faldt i en periode, hvor gotikken slog igennem, og det medførte et næsten fuldstændigt brud med de hidtidige former. Standsningen indtraf, da langt den største del af byggearbejdet var gennemført, men den kom alligevel til at præge kirkens vestre halvdel.

Denne tilsyneladende klare deling af bygningen i et romansk præget østre hovedafsnit (kor, tværskib og skibets østre halvtag) og et gotisk præget vestre (resten af skibet), beliggende henholdsvis øst og vest for en stående fortanding

J. K. Jepsen tOf.

Fig. 2. Løgum klosterkirke, set fra øst.

midt i østre midtskibsfag, er stort set blevet fulgt i de hidtidige beskrivelser af kirkens bygningshistorie. I nærværende gennemgang vil denne deling ikke blive opretholdt; i stedet gives en samlet oversigt for enkelte byggeperioders kronologi, så vidt dette er gørligt (sml. p. 1060 ff.), og derudover behandles kirken som et hele.

Oversigt. Løgumplanen er i overensstemmelse med cistercienserordenens byggeskik, men vel at mærke med den plantype, der har to gange to korsarms-

kapeller og som er udgået fra klosterkirken i Fontenay i Burgund⁵. Den fasthed, som præger cisterciensernes byggeføretagender, bevirker, at plan og til dels opstalt uanset landegrænser følger ganske bestemte skemaer, omend materialer og større eller mindre enkeltheder præges af det land eller den landsdel, hvor klostret opføres.

I Løgum kan der også på flere punkter peges på en forbindelse med stiftkirken, Ribe domkirke, men planen er udarbejdet af en mand, som var helt fortrolig med cisterciensernes ordensregler, eller den er leveret færdig fra ordenen. Løgum klosterkirke er imidlertid en så smuk og velproportioneret bygning — for sin periode vel den bedste i landet —, at den ikke kan være opført uden en kyndig arkitekts medvirken, og en sådan må også have forestået udformningen af den enestående nordre forhal. En påfaldende lighed mellem Løgum korgavl og den tilsvarende gav⁶ på cistercienserkirken Jouy i departementet Provins sydøst for Paris behøver ikke nødvendigvis at give et fingerpeg om arkitektens herkomst, men den anviser tydeligt, hvor forbilledet for Løgums østgavl skal søges.

Kirken ved Jouyklostret, der tidligst kan være påbegyndt 1190—1200, blev indviet af biskoppen i Sens før 1222, antagelig 1220—21⁷. Sexpartitehvælvet, der blev anvendt i Løgum, fandtes også i Jouy⁸, hvad der er interessant, fordi netop den hvælvttype inden for den franske cistercienserarkitektur kun er benyttet i fem—seks kirker ialt⁹; af disse omtrent jævngamle kirker, alle i den nordøstlige del af Frankrig, er Jouy den eneste, som for korgavlens vedkommende kan have påvirket Løgum. Selv om der måske ikke har været nogen direkte forbindelse mellem klostresamfundene i Jouy og Løgum, er ligheden mellem de to kirkers østgavle så bindende, at den for Løgum klosterkirkes vedkommende medfører en senere datering af kirkens påbegyndelse end den hidtil foreslåede: 1190'erne¹⁰. En omdatering af kirkebyggeriets påbegyndelse til o. 1225 vil ikke på nogen måde komme i modsætningsforhold til anvendt teknik og detailformer, der så afgjort er af senromansk—unggotisk karakter.

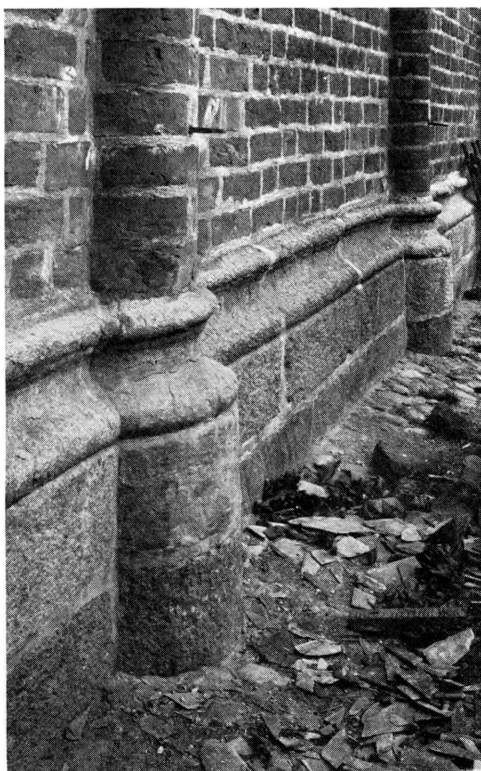
Det er nævnt, at Løgum blev anlagt med ialt fire korsarmkapeller svarende til de ældre kirker i Herrisvad og Sorø og den yngre i Øm. Kapellerne blev benyttet af de præsteviede munke til private messer; når antallet i Løgum blev næsten fordoblet under østafsnittets opførelse, er det dels et vidnesbyrd om, at klostret havde mindst lige så mange præsteviede munke¹¹, dels om at klostret og dets relikvier var berømte. På den anden side må man se kirkens korte skib som et vidnesbyrd om, at antallet af munke og i alt fald converser¹², lægbrødre, var dalende i sidste halvdel af 1200'erne og senere, thi ellers var skibet sikkert blevet forøget med de oprindeligt planlagte to vestfag, således at det fuldtud havde opfyldt sin plads som nordfløj i klostret. Det korte skib har kirken i øvrigt fælles med den o. 1250 opførte Øm, hvis skib aldrig blev fuldendt¹³,

mens kirken i Sorø, der tilhører 1100'ernes senere del, har et meget langt skib. Når man tør påregne en så nøje sammenhæng mellem skibets længde og antallet af munke og lægbrødre, skyldes det den kendsgerning, at kirken var forbeholdt klostrets beboere. Munkene havde deres plads i munkekolet, mens lægbrødrene havde plads i skibets vestende (p. 1091).

På samme baggrund må man se kirkens særlige dørforhold, samt den store trappe i søndre korsarm. Om dagen kom munkene til kirken fra klostergårdens overhængede korsgang gennem en dør i søndre sideskibs østfag (p. 1075), og om natten kom de til messerne ad den førnævnte trappe (p. 1088) fra sovesalen, dormitoriet, i østfløjens øvre etage (p. 1074). Converserne derimod trådte ind i kirken gennem døren i nordre sideskibs vestgavl (p. 1075), hvilket ikke stemmer med reglerne, der kræver en dør for lægbrødrene i søndre sideskibsmur,

ud for klosteranlæggets vestfløj, hvor lægbrødrene havde deres bolig; det usædvanlige forhold må have sin forklaring i det ufuldendte skib, der ikke strakte sig så langt mod vest, at man kunne sætte en dør fra klostrets vestfløj til kirken. En dør (p. 1074) midt i søndre korsarmsgavl fører til sakristiet, en i nordre korsarmsgavl (p. 1074) til kirkegården og en i det nordligste østkapel (p. 1075) fører ad en trappe (p. 1088) til tagrummene. Endelig er der i modstrid med reglerne anbragt en dør (p. 1074) i det sydligste korsarmskapel; døren fører til det frie; dens usædvanlige placering kan skyldes ønsket om en passende adgang til kirkens tidligst fuldendte dele, og måske har de midlertidige klosterbygninger med kapel været placeret sydøst for byggepladsen.

Materiale. Kirken er bygget af munkesten i munkeskifte over sokkel af huggen granit; soklen (fig. 3 og 16 a) på kor, korsarme og kapeller er to skifter høj, det øverste skifte har rundstav over stærkt svungen karnis, en form, hvortil der findes enkelte paralleller i Haderslev amt, f.eks. Skrave (sml. Haderslev amt p. 257); men Løgumsoklen er mere præcist hugget. Nordre korsarmsforhal har skråkantet sokkel, og skibet en glat, med murværket bindig sokkel; begge steder er overkanten i højde med overkanten af østafsnittets nedre

J. K. Jepsen fot.

Fig. 3. Løgum klosterkirke.
Soklen under korets østgavl (p. 1055).

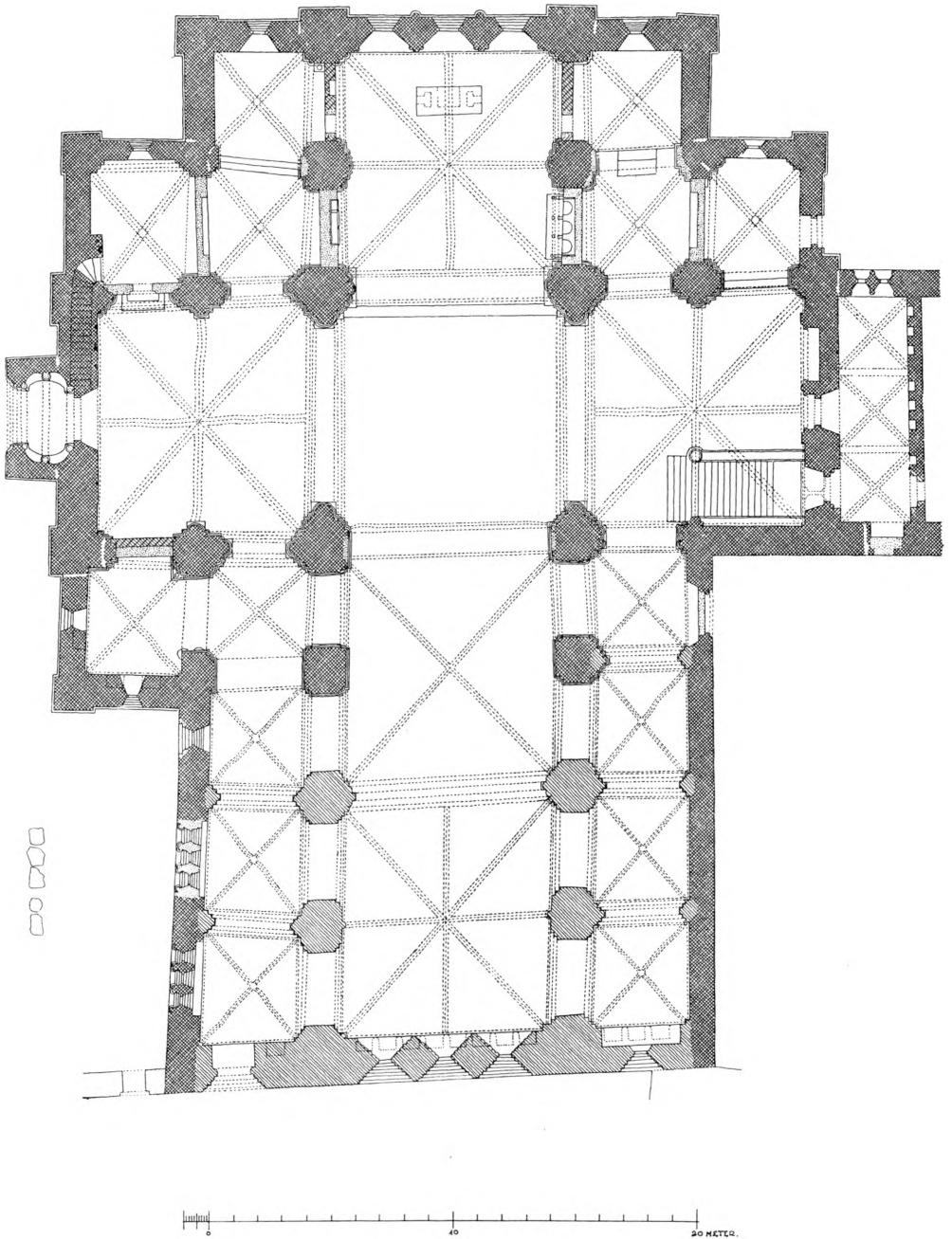

Fig. 4. Løgum klosterkirke. Plan. 1:300. Tegnet efter opmåling ved H. Lønborg-Jensen.

sokkelskifte. Granit er endvidere benyttet til dørde taljer i sydøstkapellet og korsarmsgavlene samt til indvendig sokkel og søjler i nordre forhal.

Målene på munkestenene varierer overalt lidt i størrelse, men bortset herfra

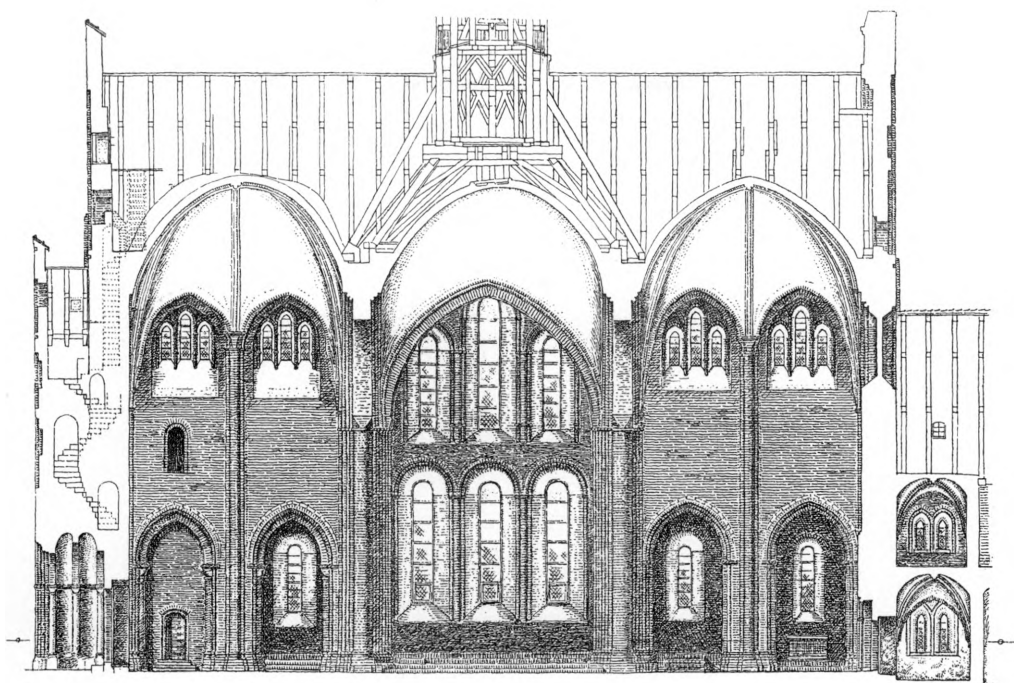

Fig. 5. Løgum klosterkirke. Tværnsnit, set mod øst. 1:300.
Fra Vilh. Lorenzen: De danske Cistercienserklostre.

synes det muligt at fastslå visse hovedmål inden for de enkelte bygningsafsnit. Generelt kan det fremhæves, at mens stenbredden holder sig nogenlunde konstant (ca. 12—13,5 cm) fra øst mod vest, ændres stentykkelsen (fra ca. 7,25—8—8,5 over 9,5—10,5 til 8,25—9 cm) og dermed skiftehøjden (10 sk. er henholdsvis ca. 90,5—98, 108—110 og 99—101 cm)¹⁴; stenlængden er i nogenlunde konstant aftagen fra øst mod vest (fra 29,5 til 26,5—28 cm). De til hvælvingerne benyttede sten har længder fra 28—31 cm, dog er skibets østre hvælving muret af en meget kort sten (22—24,5 cm). Skiftegangen er regelmæssig, to løbere—een binder. Urørte fuger kan endnu studeres på højkirkemurene, fra kapeller og sideskibes tagrum; mørtelen er fed, navnlig i øst, og de glatte fuger er beskåret enten i den ene eller lidt i begge sider, eller også er de ryggede.

Murtykkelserne varierer meget, fra 80—100 cm i de ældste kapeller til 100—125 i de yngste kapeller og sideskibene, mens gavlene i kor og søndre korsarm er 140 cm tykke, i nordre korsarm 160 og i skibet 180.

Riflede sten er kun iagttaget i løberskifterne over stikkene i de store, spidse indfatningsbuer omkring de trekoblede vinduer i højkorets søndre og søndre korsarms østre side. Mørktbrændte sten optræder derimod hyppigt overalt, men vistnok oftest i øst, mens glasur, der er benyttet på mange kragbåndsprøfler i øst, forekommer hyppigere i vest, bl. a. på stenene i hvert andet skifte i vestgavlens åbninger og på mange sten i skibets væg- og arkadepiller.

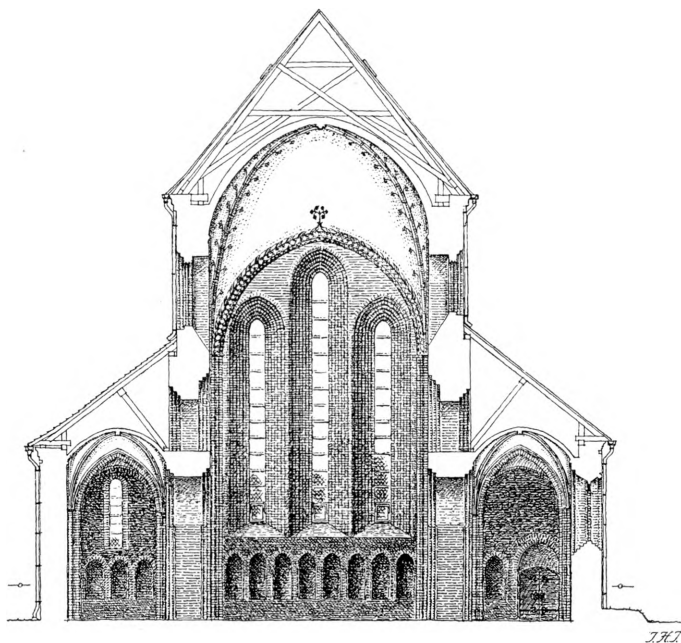
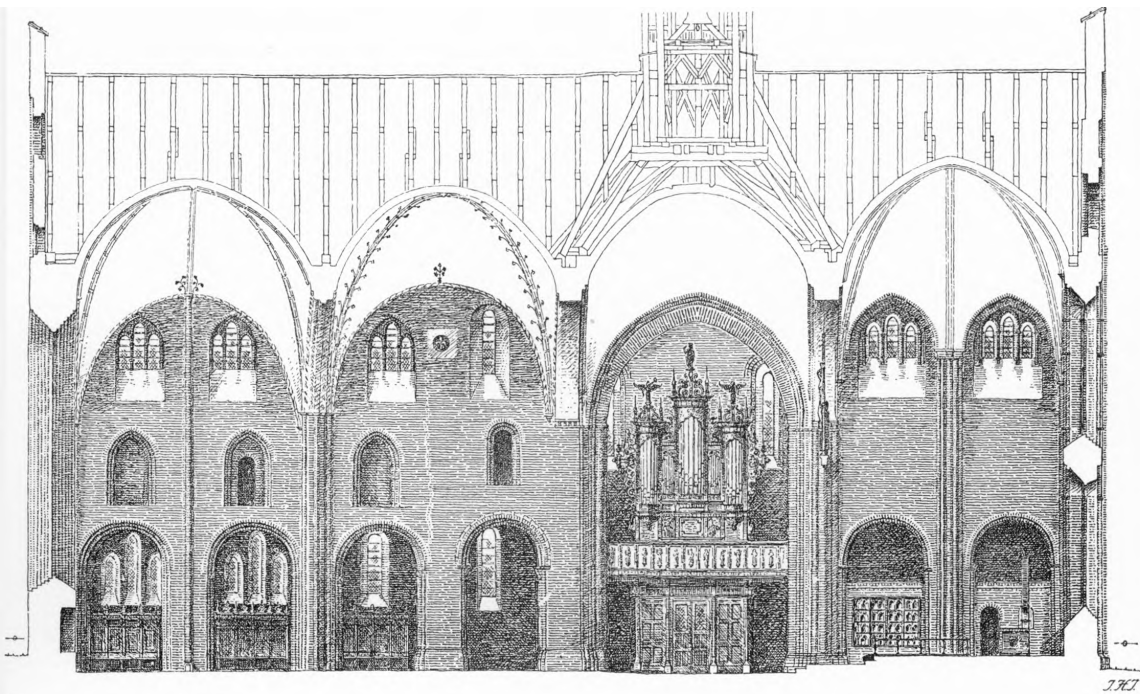

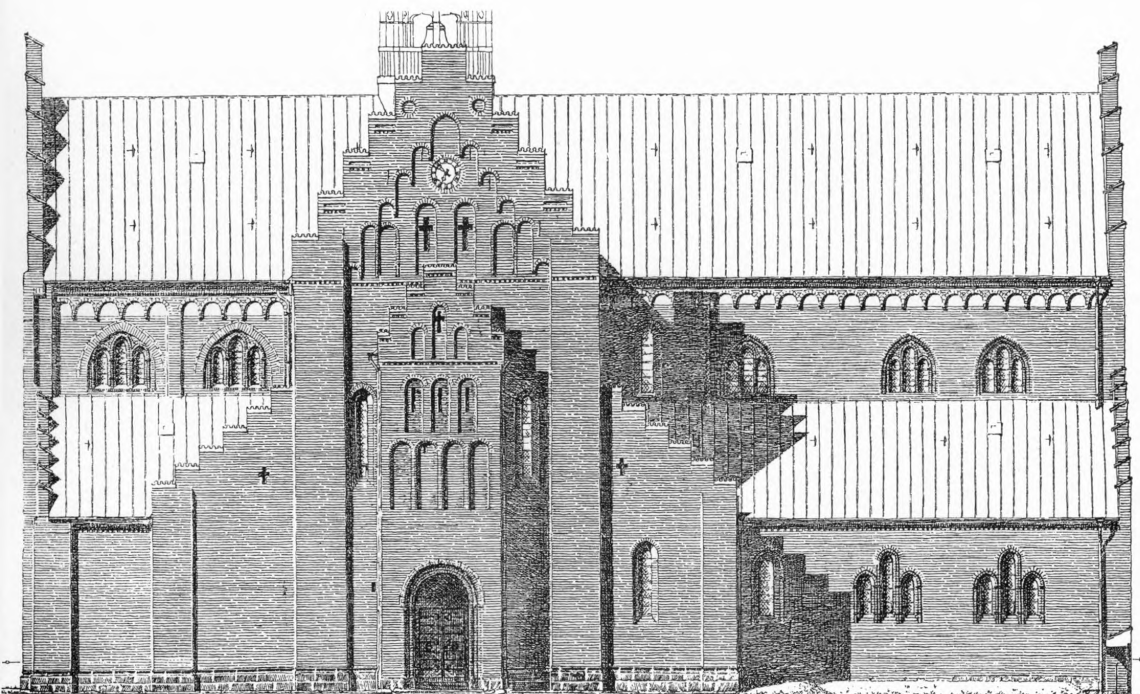
Fig. 6. Løgum klosterkirke. Tværnsnit, set mod vest. 1:300.
Fra Vilh. Lorenzen: De danske Cistercienserklostre.

Ifølge regeringsbygmester Eggeling¹⁵ har østafsnittets indre fra begyndelsen stået i blank mur; som den væsentligste begrundelse anfører han en iagttagelse, der blev gjort på den nordvestre korsskæringspille. Forneden på pillens sydside var der på et meget tidligt tidspunkt foretaget en reparation, som var forårsaget ved borthugning af et pille-led, der rimeligvis, som antaget af Eggeling, skulde have dannet forlæg for gjordbuen (sml. p. 1083); efter borthugningen var murværket blevet udbedret med puds, rødmalet og afstregt med hvidt, et arbejde, der kun kan være udført, fordi reparationsstedet skulde falde sammen med en upudset mur. En bekræftelse på Eggelings formodning findes deri, at de mørktbrændte sten på et par af korsskæringspillerne er muret i mønster, og da disse sten slap op, malede man nogle almindelige sten med en tilsvarende farve. På et tidspunkt, som af Eggeling skønnedes at falde sammen med vestafsnittets fuldendelse, blev hele kirkens indre overtrukket med »kalkslam«, der kom til at danne underlag for kalkmalerier (sml. p. 1095) på ribber og gjordbuer i skibets østfag samt endnu et par steder i midtskibet. Alle undersider af vindues- og arkadebuer er pudsede.

Plan. Kirkens fulde udvendige længde er knap 44 m og udstrækningen af tværskibet i nord—syd godt 34 m. Opførelsen falder i to hovedafsnit, et større østre, omfattende kor, korsskæring, korsarme, seks kapeller i øst og eet i nordvest, nordre forhal og skibets østre halvfang samt begge sideskibsmure indtil

J.H.L.

J.H.L.

Fig. 7—8. Løgum klosterkirke. 7. Længdesnit, set mod nord. 8. Nordfaçade. 1:300.
Fra Vilh. Lorenzen: De danske Cistercienserklostre.

vesthjørnerne, og et mindre vestre, omfattende resten, hvilket vil sige to gange to arkadepiller med tilhørende midtskibsmure og kirkens vestgavl.

Planen er bygget over kvadrater, således at kor og korsarme hver udgør eet kvadrat, mens midtskibet er på to, og kvadratet er ligeledes rådende for østkapeller og sideskibe, idet to kapeller eller sideskibsfag svarer til eet fag i højkirken, når der ses bort fra de uregelmæssigheder, som opstod ved udvidelse af kapellernes antal. Hele kirken er overhvælvet, og det er interessant, at højkirkens hvælv ikke er en senere tilføjelse således som f.eks. i den noget ældre cistercienserkirke i Sorø og domkirken i Ribe, der begge hvælvedes efter brande, men en integrerende del af bygningen, som den blev anlagt fra første færd.

Inden for det største og ældste afsnit kan der som nævnt påvises flere byggeperioder eller etaper, der snart repræsenteres af stående fortandinger, snart af udligningsskifter eller nyt teglmateriale; disse skel i murværket skyldes dels naturlige, midlertidige stop fremkaldt af vejrliget eller øjeblikkelig mangel, dels at det arbejde, som forårsagedes af ændringer i det oprindelige byggeprogram, jævnligt har været igang side om side med arbejder i andre dele af kirken. Disse forhold samt talrige skalmuringer har jævnligt sløret den kronologiske orden af arbejdsgangen især inden for østafsnittet, men stort set må de enkelte arbejder være gennemført i den nedenfor givne rækkefølge, der også synes at stemme med de forskellige arkitektoniske detaljers successive optræden. Det kan med sikkerhed fastslås, 1) at de to østligste og det nordvestre kapel samt nordre forhal ikke hørte med til den oprindelige plan, 2) at højkirkevinduerne i kor og korsarme fik en anden udformning end den planlagte, og 3) at hvælvvederlagene i de sidstnævnte bygningsafsnit forandredes noget som følge af vinduesændringerne.

1. *Byggeperiode og 1. ændring.* Byggeriet påbegyndtes som vanligt i øst med udlægning af fundamenter for koret, for de to og to korsarmskapeller og de piller, der adskiller korsarmene fra deres respektive kapeller, samt for søndre korsarmsgavl; det egentlige murerarbejde startede — som påvist af C. M. Smidt p. 30 — ved det sydligste kapel, og herfra arbejdede man sig frem nordover på ydermurene omkring kapeller og kor samt vestover på søndre korsarmsgavl; arkadepillerne mellem søndre korsarm og dets kapeller må have været under arbejde på omtrent samme tid, og derefter fulgte de tilsvarende piller i nordre korsarm.

Da arbejdet på ydermurene havde nået en højde af cirka to meter i syd og een i nord, blev anlægget udvidet med to kapeller, der placeredes i forlængelse af de to korsarmskapeller, som ligger koret nærmest. De nye kapeller blev sat i forbindelse med de først anlagte og med koret ved arkader, som blev brudt gennem de tidligere ydermure. At der virkelig er tale om udvidelse fremgår dels af lodfuger og irregulært forbandt, dels af uregelmæssigheder i soklerne

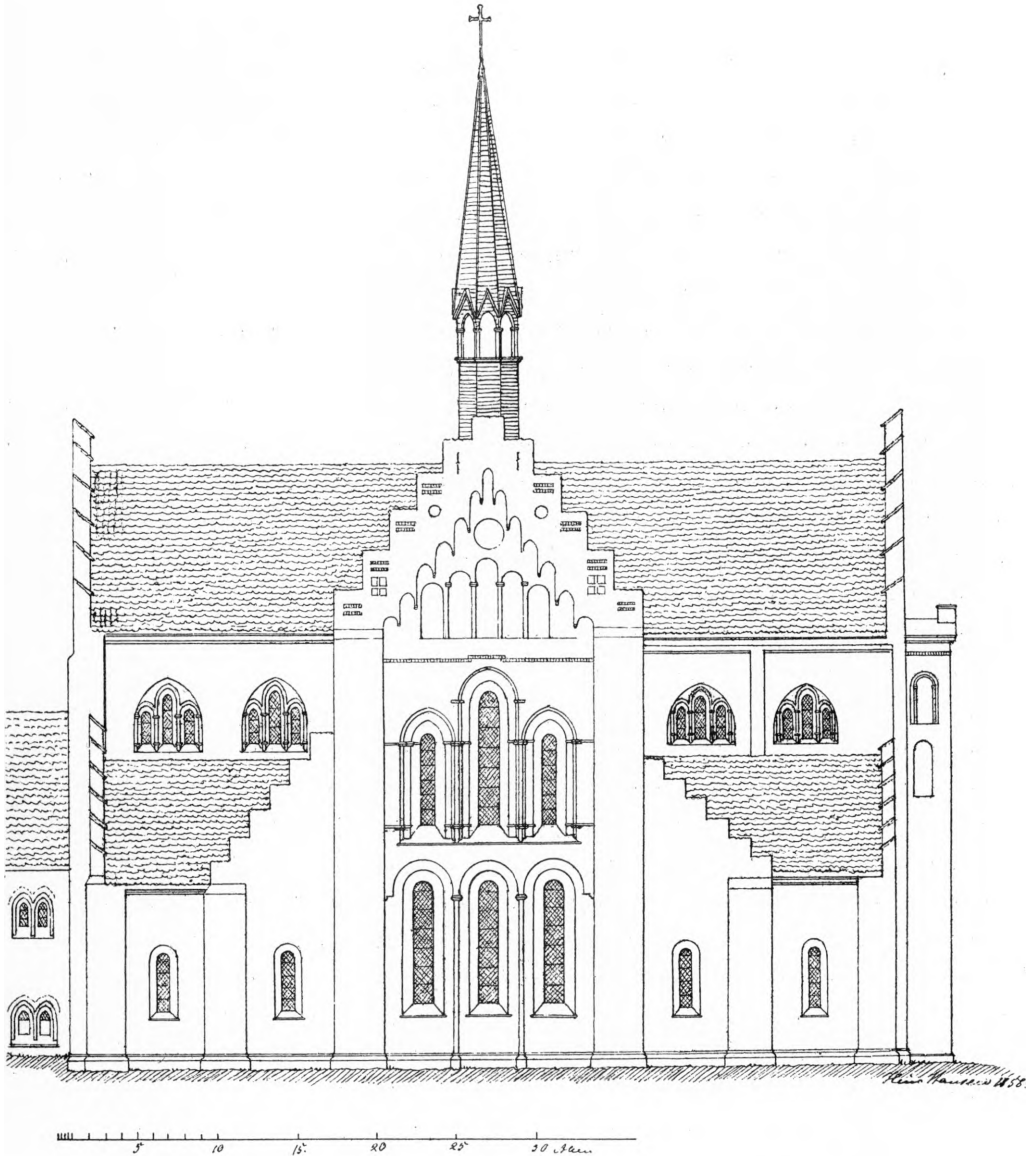

Fig. 9. Løgum klosterkirke. Østfacade. 1:300. Opmåling 1858 af Heinrich Hansen.

ude og inde (p. 1072)¹⁶. Ydermere er det tydeligt på planen, at de to østligste kapeller harmonerer slet med fagdelingen i højkoret og med de to kapeller, i hvis forlængelse de er anbragt. Da de fire første østkapeller lige som i Sorø har en udvendig øst—vest længde på noget over halvdelen af højkorets (dvs. at de er som halvdelen af koret plus en ydermur), måtte der opstå vanskeligheder, når der op mod korets mure skulde anbringes endnu to kvadratiske kapeller. Disse vanskeligheder øgedes åbenbart derved, at vægpillerne i høj-

koret, der af hensyn til hvælvingen måtte være anbragt midt i korvæggene, nu kom til at indgå i de arkadepiller, som var en følge af de nye kapellers arkader til højkoret. For overhovedet at klare problemerne med sammenbygningen måtte jordbuen mellem det inderste kapel og dets forlængelse trækkes påfaldende skråt (mest i nord). Endelig er der stor forskel på de oprindelige og de tilføjede kapellers østvægge; de første har store, spidsbuede, falsede vægblændinger, der danner vederlag for de respektive hvælvingers østkapper, de sidste har glatte vægge.

De nu ialt seks kapeller førtes til rejsehøjde, og samtidig arbejdedes der på korgavlens nedre tregruppevindue og på arkademurene i koret og korsarmenes østsider indtil nogle få skifter over buetoppene. Kapellerne hvælvedes (p. 1084) og sideløbende hermed må der være blevet muret på korsarmsgavlene, af hvilke den nordre fik en dør (p. 1075) til kirkegården og en trappe i murlivet med adgang fra det nordligste østkapel; sydgavlen fik en niche (p. 1082) og døre (p. 1074) til sakristi og dormitorium i klostrets planlagte østfløj, der i øvrigt forberedtes gennem afsætning af fortandinger på korsarmsgavlens yderside.

Det vandrette skel, som kan følges nogle skifter over issepunktet på kapelarkaderne i højkoret og korsarmenes østmure, tyder på, at den første standsning indtrådte her. Smidt antager, at dette skel repræsenterer en langvarig standsning og finder blandt andet støtte for sin teori i den beskyttende sten- og mørtelkappe, som blev lagt på oversiden af de seks nymurede kapelhvælv¹⁷. Imidlertid spores der ingen forskel i forvitringsgraden over og under skellet, hvilket måtte være tilfældet, hvis murværket havde været udsat for vestenvindens påvirkning gennem mange år. Da skellet er stærkt præget af udligningsskifter, repræsenterer det snarest afslutningen på en etape i byggeriet, hvor man har ønsket at bringe de allerede murede partier op i samme vandrette plan, hvilket kan have været stærkt påkrævet, efter at murværket, som udgik fra de enkelte arkadepiller, var bragt i sammenhæng med ydermurene. Afretningsskiftet repræsenterer sikkert samtidig afslutningen på en sæsons arbejde og på beholdningen af færdige sten; over skellet, der kan følges gennem søndre korsarmsgavl¹⁸, er stenenes størrelse og farve lidt anderledes. Det vandrette skel behøver ikke at repræsentere mere end en vinters standsning, og det beskyttende lag på hvælvingernes overside er ikke i modstrid med en sådan antagelse; kapellerne kunde først komme under tag, når højkirkemurene var kommet et godt stykke til vejs, og derfor måtte hvælvingernes overside beskyttes, hvilket også kunde være sket med midlertidige tage, men af hensyn til højkirkemurenes stilladser, der måtte rejses oven på kapelhvælvingerne, har påforingen med munkesten været at foretrække.

2. *Byggeperiode og 2.—3. ændring.* Ved byggearbejdets genoptagelse tog murerne vistnok først fat på korets øst- og nordmur samt på nordre korsarms

Fig. 10. Løgum klosterkirke. Midtskib og kor, set mod øst.

østmur. Af disse højkirkemures vinduer er intet bevaret, men meget tyder på, at der har siddet eet i hvert halvtag, og at de har været skubbet ret tæt sammen, således som det endnu ses i søndre korsarmsgavl, der tillige med højkirkemurene i sydøst må være blevet fuldendt ret hurtigt efter.

Sideløbende med disse arbejder blev der ved den under opførelse værende nordre korsarmsgavl foretaget en ændring, der gik ud på at gøre den herværende dør til kirkegården, dødeporten, mere monumental¹⁹. Døren udvidedes, og foran den blev der anlagt en særpræget *åben forhal* (p. 1086)¹. Som en direkte følge af forhallens anbringelse måtte gavlens vinduer rykkes helt ud til siderne, hvilket atter havde til følge, at den i murlivet anlagte trappe ikke kunde føres videre som ligeløbstrappe; dens videre forløb måtte henlægges til forhallens øvre del (sml. p. 1088).

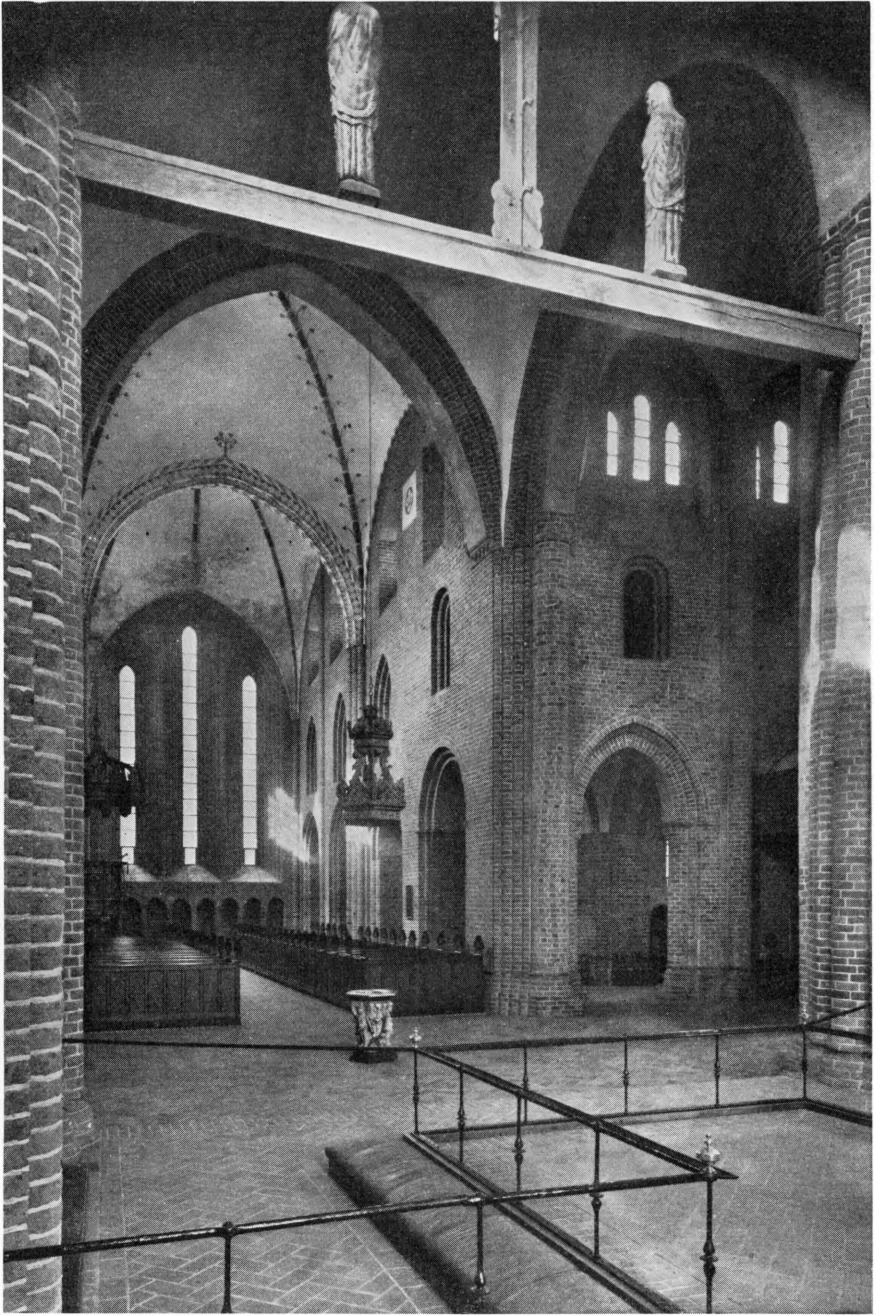
Da gavlen med forhal og nordvesthjørne havde nået en højde af mindst syv—otte meter, skete der endnu en ændring i planen, nemlig *anlæggelsen af nordvestkapellet* i hjørnet mellem korsarm og langhus²⁰. Her som ved kapelanlæggene i øst måtte der ændres i netop fuldført murarbejde, idet korsarmens mere eller mindre færdige vestmur blev gennembrudt af en arkade til kapellet²¹.

Efter at de vestre korsværkspiller og langhusets østligste arkadepille-par var sat i arbejde, kunde højkirkemurene i østafsnittet fuldføres indtil midt i hovedskibets østre fag, hvor de standser med en lodret fortanding. Denne fortanding kom som nævnt til at markere et langvarigt stop og en fuldstændig overgang til de nye stilformer, der så småt var kommet i brug i det østre afsnits yngste dele.

3. *Byggeperiode og 4.—5. ændring.* Mens det nordvestre kapel fuldførtes og overhævedes sammen med østfaget af nordre sideskib (p. 1084) og i umiddelbar fortsættelse af arbejdet på det nordvestre kapel, rejstes hele nordre sideskibsmur ligesom formentlig også den søndre, hvis den ikke allerede var fuldendt på et tidligere tidspunkt. Alt mens disse arbejder stod på, gik man i gang med en *vindnesændring* i højkirkemurene. De helt eller delvis fuldførte enkeltvinduer erstattedes af vinduestregrupper (p. 1078). Dette medførte en lille *ændring af de planlagte hvælv* i kor og korsarme, eftersom de nedre dele af de i murene afsatte hvælvforlæg måtte ændres ved hvælvslagningen (p. 1084).

Byggeriet var nu — o. 1250-60 — så vidt fremskredent, at kor og tværskib kunde tages i brug, når der rejstes midlertidige skillemure mod skibet, således som det blandt andet kendes fra Øm.

Kirkens fuldendelse. 4. Byggeperiode og 6. ændring. Sandsynligvis forløb der to-tre årtier eller mere, inden arbejdet blev genoptaget på resten af kirken, dvs. midtskibets vestre del: halvandet fag med to gange to arkadepiller samt hele vestgavlen fra nordre til søndre sideskibsmur. I de forlængst fuldendte sideskibsmure blev der *indhugget falsede vægpiller*, som korresponderede med

E. M. 1954

Fig. 11. Løgum klosterkirke. Indre, set mod nordvest.

de gotisk prægede arkadepiller, og herefter kunde sideskibe og midtskib hvælves, et arbejde, som muligvis først blev afsluttet i begyndelsen af 1300'rne. *Det ydre. Lisener, buefriser og vinduer.* På alle udvendige hjørner af kor, kors-

arme og kapeller er der kraftige hjørnelisener, der springer en halv til halvanden sten frem, og hvorom soklen er forkrøbbet; en undtagelse danner dog søndre korsarms sydvestre hjørne, hvor lisenen kun optræder på sydsiden. Mens lisenerne på de lave kapeller standser brat eller med et par enkelte aftrapninger i højde med den fornyede murkrone, har lisenerne en mere harmonisk afslutning på de andre bygningsafsnit. Her danner de dels afslutning på højkirke-murenes (rekonstruerede) rundbuefrise og gesims, dels udgangspunkt for de tre taggavles stigende rundbuefriser. I det indadgående hjørne mellem nordre korsarm og koret er der smalle endelisener, og de to tilstødende flankemure har to sten brede midtlisener; men disse mure, der som nævnt må være de ældste af højkirkens mure, er de eneste med en sådan dekoration; på de øvrige flankemure i højkirken løber rundbuefrise og gesims ubrudt igennem fra det ene udadgående hjørne til det andet, og der er ikke ved de sidste restaureringer påvist spor efter lisener, hverken her eller på midtskibets mure. På den vestre del af de sidstnævnte mure fandt man derimod sikre spor efter en helt bort-hugget rundbuefrise, som var muret af bindere. Det er ikke klart, om der tillige er blevet fundet spor i øst, men ud fra den kendsgerning, at der på kirkens yngste, gotiserende del fandtes en rundbuefrise²², valgte Eggeling at føre frisen rundt også på den ældre, østre del.

Enkeltvinduer optræder i østkapellernes østmure, i nordvestkappellets nord- og vestmur, i nordre korsarmsgavl, hvor der findes et vindue på hver side af forhalsbygningen, i nordre sideskibs andet fag fra øst og i midtskibets østligste halvfag, såvel i nord som i syd, samt endelig i søndre sideskibs vestmur. En gruppe på to vinduer optræder i søndre korsarmsgavl, mens tregruppervinduerne behersker korets østgavl og midtskibets vestgavl samt nordre sideskib og højkirken med de i det foregående nævnte undtagelser. Søndre sideskibsmur, der dannede bagvæg i klostergårdens korsgang, havde ikke vinduer oprindeligt. Angående vinduernes udformning se p. 1075. Dørenes fordeling er nævnt p. 1055.

Den smukke østgavl er etagedelt; forneden er feltet mellem lisenerne optaget af tre sammenkoblede, rundbuede blændinger med hver sit rundbuede vindue. Blændingerne adskilles af halvsøjler, der har forlæg i gavlens profilerede granit-sokkel og halsringe med trekløverf ormet tværsnit; blændingsbuerne er muret af kvartrunde formsten. Derover følger i næste etage en regulær tregruppe, hvor midtvinduet er højest, og hvor der i buerne spores en svag tendens til af benytte det spidse stik. Taggavlen, der er beskrevet nedenfor, er lige så velbevaret som resten af gavlen.

Nordre korsarms gavl domineres af forhallen (p. 1086), der optager hele midtpartiet mellem de to høje vinduer, og søndre korsarms gavl er dækket af klostrets østfløj, hvis tag endog dækker vinduesgruppens nedre del. Skibets

Fig. 12. Løgum klosterkirke.
 Nordre sideskib set fra det nordligste østkapel.

J. K. Jepsen fot.

vestgavl er meget enkel i sammenligning med de andre gavle; alene den smukke vinduestregruppe bryder den glatte flade.

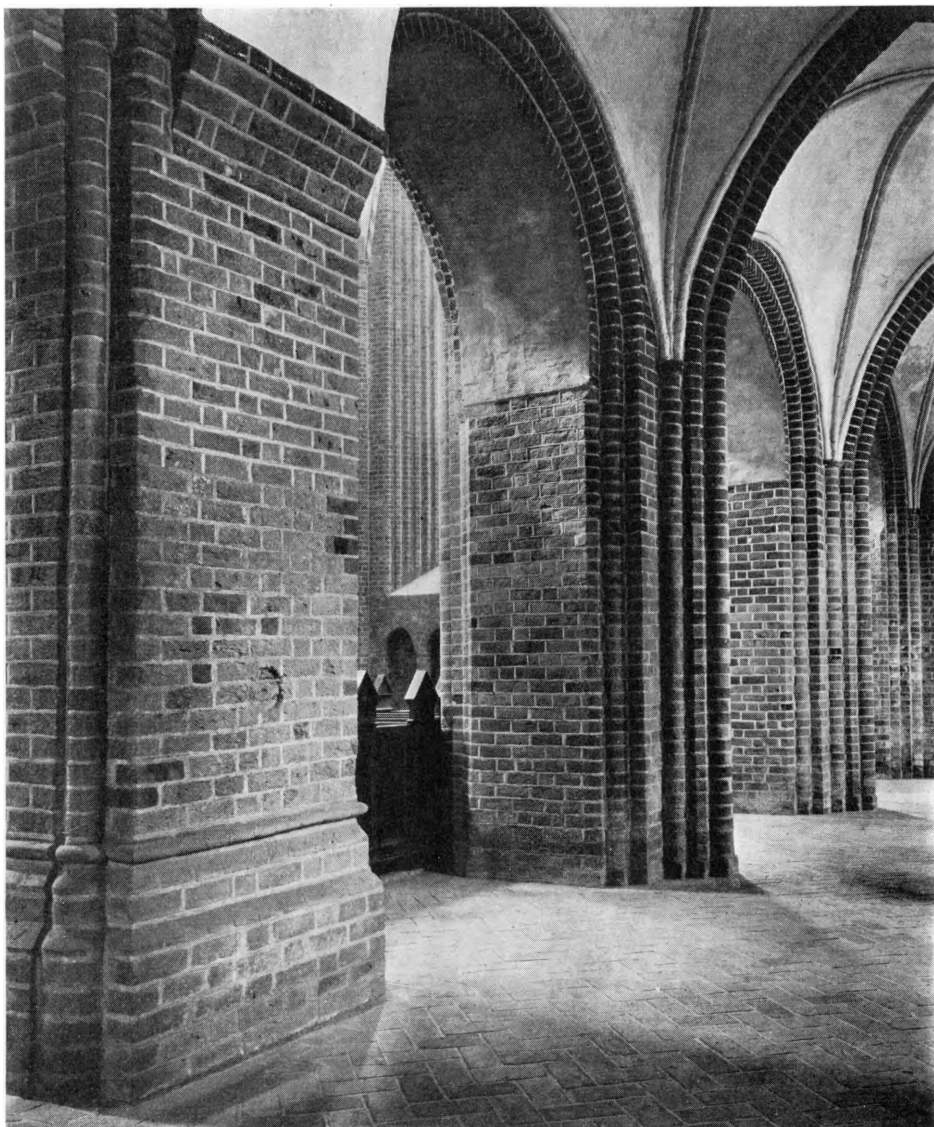
Taggavle. Alle halvgavle på kapeller og sideskibe er glatte, for kapellernes

vedkommende dog brudt af en enkelt eller to korsformede glugger, som giver lidt lys til tagrummene; det sydligste kapel i øst har tillige en rundbuet åbning, den eneste adgang til de søndre kapellers loftsrum. Af højkirkens gavle er korets og nordre korsarms de bedst bevarede; gavlen på søndre korsarm er stærkt restaureret, men vistnok på ret sikre spor. Skibets vestgavl, der indtil 1844—45 muligvis aldrig havde været andet end en bræddegavl (p. 1094), stammer i sin nuværende form helt fra Eggelings hånd (p. 1095), og det samme gælder den lille taggavl på nordre forhal, som Lønborg-Jensen dog har fornyet med kamtakker (p. 1095).

De tre taggavle på kor og korsarme er meget ensartede, men den østre og ældste er den rigeste såvel i opbygning som detaljer og danner en meget harmonisk afslutning over korgavlens smukke vinduestregrupper. I fodlinien har hver gavl et savskifte, der på den østre og nordre er ført ud på lisenerne, og langs taglinierne en stigende rundbuefrise; gavlfeltet under frisen prydes af rundbuede højblændinger, i øst og syd fem, i nord fire, hvert sted under en ret stor cirkelblænding. Blændingsgruppen i øst er muret af kvartrunde sten, og derved får de mellemfaldende stave form af halvsøjler. Disse halvsøjler samt de i vederlagshøjde benyttede kragbånd er en gentagelse af motiver fra vinduesgrupperne nedenunder, og netop ved denne gentagelse knyttes korets gavl sammen til et hele. Siderne i de to yderblændinger i nord er også muret af formsten, der dog synes at have trekvartcirkulært tværsnit. På de tre midtblændinger i sydgavlens gruppe er der ligesom i øst benyttet kragbånd, men det er måske tvivlsomt, om de er oprindelige her. I to af nordgavlens blændinger og en af østgavlens er der korsformede glugger.

Samtlige taggavle har i gotisk tid fået kamtakker, der for højkirkens vedkommende prydes af savskifter, bånd-, cirkel- og korsblændinger.

I *kirkens indre* fornemmer man i højere grad end udvendig den store forskel i tid og former mellem øst og vest, fordi man, stående i korsskæringen, kan overse hele rummet. Mest påtrængende føles forskellen på vinduesformerne i øst- og vestgavlne, der i tid er skilt ved en periode på omkring trekvart århundrede. Korgavlen med sine vinduesgrupper i to etager, rundbuede forneden, svagt tilspidsede foroven, udgør en lige så fornem helhed som skibets vestgavl med sin ene tregruppe af slanke, spidse og mægtige vinduer over rækken af dybe nicher (p. 1080). Begge gavle er fuldgyldige repræsentanter for deres tid, og den vidt forskellige udformning føles ikke disharmonisk, således som tilfældet er ved udformningen af åbninger og blændinger i midtskibets mure øst og vest for skellet i skibets østfag (sml. fig. 20). Ganske vist er sideskibsarkaderne ført igennem uden større ændringer i form og højde, men ved triforieåbninger og højkirkevinduer er der i vest et så afgørende brud med tidligere benyttede former og linier, at rummets helhed lider derved. Når de

J. K. Jepsen fot.

Fig. 13. Løgum klosterkirke.

Arkader mellem nordre sideskib og midtskib, set mod vest (p. 1070 f.).

åbninger og blændinger, som bryder højkirkemurene mellem arkader og højkirkevinduer, kaldes triforieåbninger, er det i virkeligheden en forkert betegnelse, thi enten det drejer sig om de veritable åbninger i korsarmene og skibets østre halvtag, eller om de dybe, spidse blændinger i resten af skibet, hvoraf kun to er gennembrudte, så fører de ikke til noget triforiegalleri, men til tagrummene over kapeller og sideskibe.

Piller og arkader. Alle kirkens piller er rigt leddelte: brede halvsøjler, smalle

trekvartsøjler, afrundede og retkantede led veksler overalt, i øst dog mere nuanceret end i vest. Væg- og arkadepiller har retkantede pilasterled som vederlag for de falsede arkadebueers midtled. Undtagelser herfra er pillerne i nordre korsarm, hvor det pågældende led er udformet som en bred halvsøjle, og i søndre korsarms vestarkade, hvor det udgøres af tre halvsøjler, een smal flankeret af to kraftigere, samt endelig de fire yngste arkadepiller i vest, hvor de tilsvarende pillefremspring har affasede hjørner.

En bred halvsøjle flankeret af to slanke trekvartsøjler optræder på korsarmenes flankemure som vægpiller og bærere af hvælvingernes øst-vestribbe; det samme søjlebundt, men med en kraftigere halvsøjle, findes i korsskæringspillerne som bærere for korsskæringsgjordbuerne i syd og nord, mens den østre gjordbue har vederlag på tre halvsøjler; den vestre gjordbue støttes af højtsiddende konsoller, men fra begyndelsen synes der her at have været anlagt brede halvsøjler, der dog blev fjernet på et tidligt tidspunkt (sml. p. 1058). Også korets vægpiller er dannet ved sammenstilling af een halvsøjle og to trekvartsøjler, men mellem søjlestavene er der indskudt retkantede, diagonaldrejede led.

Ved skibets to østre arkadepiller er der en lille detalje, som på en måde forbereder overgangen til de nye former på de yngre, vestre arkadepiller. Pillerne hovedform er en regelmæssig firkant med hjørnefalse, hvori der er et afrundet led; de tynde, for den ældre byggeperiode så karakteristiske trekvartsrunde led, optræder i disse pillers østfalse (og korresponderende med de tilsvarende led på de vestre korsskæringspiller), mens de vestre false i stedet har et kvartrundt led (sml. det østligste vindue i søndre højkirke mur p. 1078).

Sidstnævnte profil er tillige benyttet til de ribbebærende led i nordvestkappellet og det tilstødende sideskibsfag; da disse bygningsafsnit sammen med skibets østre halvfag er de yngste inden for den første store byggeperiode og fra tiden omkring 1250, er det naturligt, at vi allerede her træffer det led, der blev karakteristisk for kirkens yngste afsnit, hvortil de fire vestre arkadepiller hører. Det kvartrunde led på østsiden af vægpillen mellem de to østre fag i nordre sideskib er lidt smallere end de andre og anbragt mellem to små platter, en detalje, der også er benyttet ved nordvestkappellets vægnicher (sml. p. 1080).

De fire vestre arkadepiller har samme hovedform som skibets østre, men mod sideskibene, som bærere for hvælvene, er der pillebundter sammensat af halv- og kvartrunde samt affasede led, og en ganske lignende udformning har de hvælvbærende pillebundter, som er indhugget i de ældre sideskibsmure samt i den søndre af skibets østre pillepar. Når den tilsvarende arkadepille i nordrækken og den hermed korresponderende vægpille i nordre sideskib ikke er ændret på lignende måde, er forklaringen den, at hvælvingen i nordre sideskibs østfag var fuldendt, da arkade- og vægpillerne vestover opførtes. Mod midtskibet har de »stærke« piller (det par arkadepiller, som fagdelar skibet) et noget

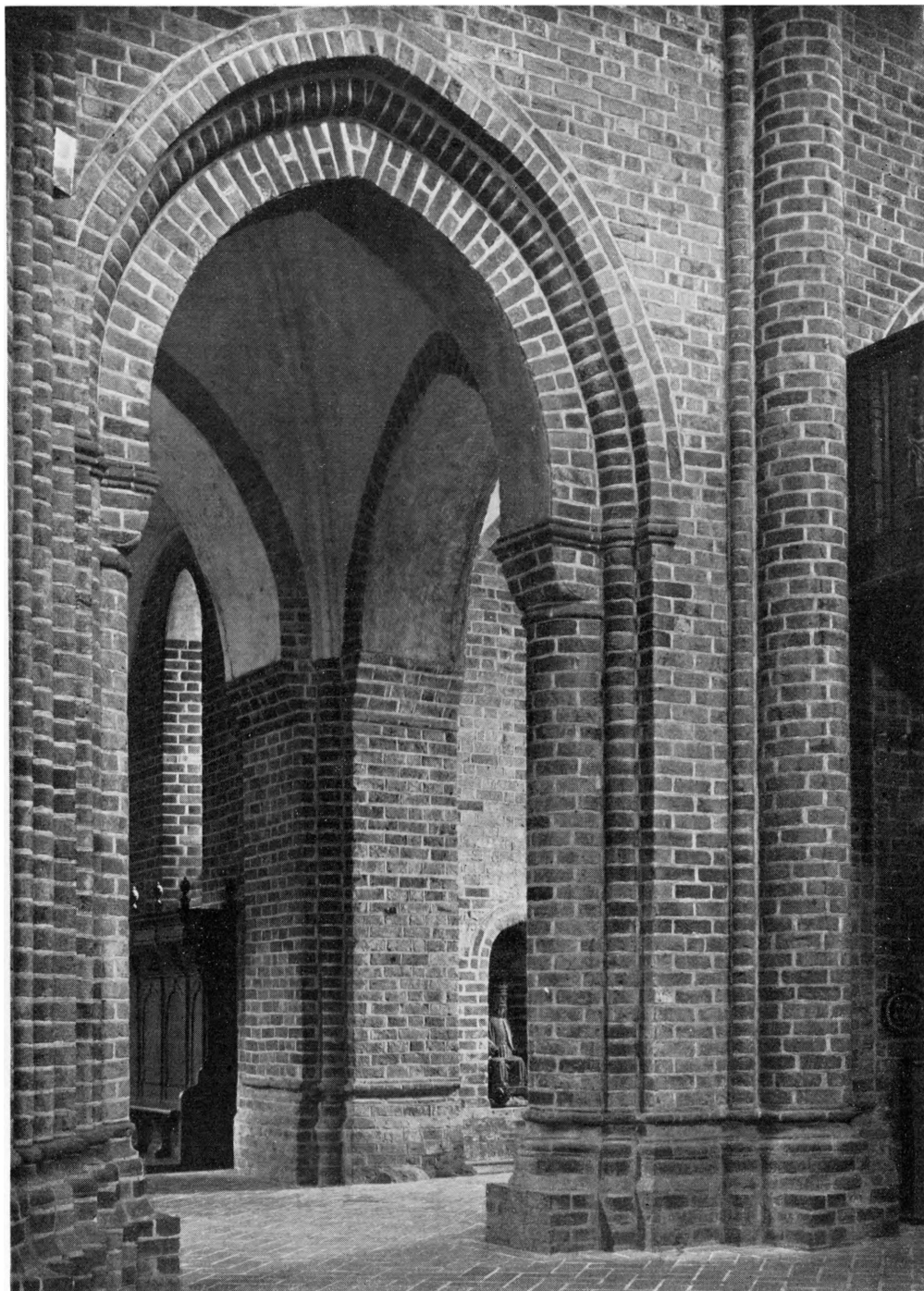
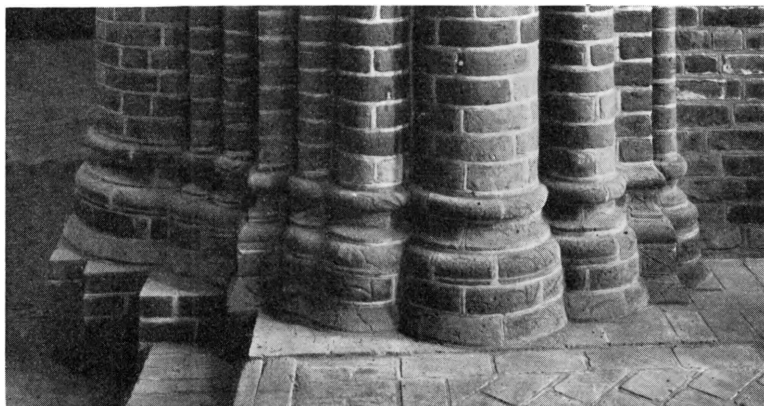

Fig. 14. Løgum klosterkirke.
Arkaden mellem nordre korsarm og nordre sideskib.

J. K. Jepsen fot.

J. K. Jepsen fot.

Fig. 15. Løgum klosterkirke.
Sokkel under nordøstre korskæringspille (p. 1072).

kraftigere pillebundt som forlæg for gjordbue og ribber; det er sammensat af en halvsøjle flankeret med affasede og halvrunde led. Halvsøjlen optræder endvidere på det vestligste pillepar som forlæg for midtskibshvælvingsens nord-syd ribbe, mens trekvartrundstaven alene er benyttet i midtskibets vesthjørner under diagonalribberne. Det brede, halvrunde, de smalle, kvartrunde og affasede led går igen i vestvæggens nicherække og i dens vinduer og dør.

Arkadebuerne, som er spidse i nord-syd-gående mure og runde i øst-vest-gående, er næsten alle svagt stylvædede i øst, og flere er svagt hesteskoformede; bortset fra arkaden til nordvestkapellet er de alle falsede. Øst for det lodrette skel i midtskibet er pillernes kvart- og trekvartrunde led ført rundt i buerne; en undtagelse er arkaden til nordvestkapellet og arkaden mellem søndre korsarm og sideskib. Vest for skellet derimod er arkadebuernes falsede alle retkantede. Alle stik er halvtstens, i øst dog med prydskitte af lige løbere. Vederlagene for de 2 x 3 yngste arkader ligger fem skifter lavere end øst for det lodrette skel.

Indvendige sokler, kapitæler og kragbånd. Med et par undtagelser har pillerne øst for skellet en profileret sokkel (fig. 15 og 16 b) på retvinklet, forkrøbbet plint, begge dele udført af munkesten. I det sydligste kapels sydøsthjørne er der ingen sokkel, og i nordøsthjørnet, hvor murværket er omdannet noget ved kapeludvidelsen, er der en sokkel bestående af to led, et uregelmæssigt afrundet skifte under et glat. Det nordligste kapels to østre hjørnepiller har heller ingen sokkel, og på det sydfor beliggende kapels nordøstre hjørnepille, der også er omdannet i forbindelse med kapeludvidelsen, er der kun en skråkant. Soklen (fig. 16c) på vægpillen i nordre sideskib, umiddelbart vest for arkaden til nordvestkapellet og hørende med til kirkens ældre del, skiller sig kun ud fra den tidligere omtalte derved, at det afrundede led med rillen er forsvundet;

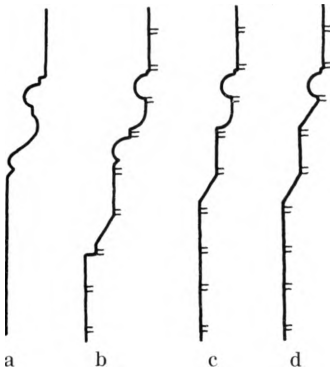

Fig. 16. Løgum klosterkirke,
a. Udvendig granitsokkel (p. 1055).
b—d. Indvendige teglstensokler.
1:20 (p. 1072 f.).

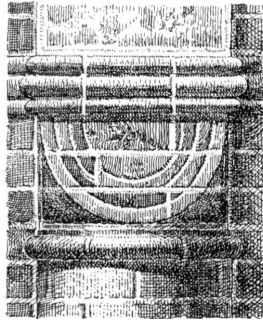

Fig. 17. Løgum klosterkirke.
Terningkapitæl med riller (p. 1073).
Efter opmåling ved H. Lønborg-Jensen.
1:20.

i sokkelskifterne er der hugget to lodrette riller, der ligesom forbereder de to små platter, der flankerer det opgående pilleleds kvartrunding (sml. p. 1070). På skibets østligste par arkadepiller, der stort set tilhører samme tid, er der endnu en ændring, idet hulkelen er udskiftet med en skråkant (fig. 16 d).

De arkade- og vægpiller, der tilhører den yngste byggeperiode, har ingen sokkel; men under alle profilerede led er der dog en art retkantet plint, som undertiden har afskårne hjørner. Under den svære halvsøjle, der bærer midtleddet i gjordbuen mellem skibets to hvælvfag er der en base, der har form som et terningkapitæl med halsring.

Terningkapitæler forekommer i østafsnittets underetage, nærmere betegnet på halvsøjlerne i nordre korsarms arkader og i arkaden mellem søndre korsarm og det tilstødende sideskib; de er alle af tegl, og de to i arkaden til nordre sideskib har indhuggede koncentriske riller på skjoldene (fig. 17)²³. Om forholdens terningkapitæler, se p. 1086.

Trapezkapitæler træffes ligeledes kun i øst, men i højkirken; de er benyttet som afslutning på arkade- og korsskæringspillers opløbende søjlestave; det skal dog bemærkes, at de flankerende trekvartsøjler i korets vægpiller i stedet for kapitælet har fået en noget primitiv og sikkert for stedet skabt afslutning. En særlig konsolagtig udformning træffes ved de østligste arkadebuer i midtskibet (sml. fig. 13 og 14).

Som dækplade for alle terningkapitæler og for trapezkapitælerne i korsarmenes vægpiller er der benyttet en formsten dannet af tre rundstave (sml. fig. 17). Dette tre-rundstav-profil er tillige benyttet som kragbånd for alle underetagens arkader i øst; undtagelser er dog buen mellem nordre sideskib og nordvestkapellet; her findes i stedet en enkelt rundstav, og dette er også tilfældet på den tilstødende vægpille i nordre sideskib, hvorimod det korresponderende led på arkadepillen har et kvartrundt, glaseret kragbånd.

I højkirkens østre del optræder tre-rundstav-kragbåndet på korsarmenes vægpiller og på samtlige led i kor og korsarme, hvorfra diagonalribber udgår. De opgående led i korsskæringspillerne har hverken dækplade eller kragbånd, men søjlestavenes halsring er som andre steder i øst forkrøbbet om alle pilleled. Det tredelte kragbånd er endvidere benyttet i forhallen og til døre og vinduer, sidstnævnte sted dog vekslende med den enkelte rundstav. Inden for kirkens yngste afsnit har det næppe nogensinde været benyttet, før det ved restaureringen blev indføjet i højkirkevinduerne (p. 1080). I dette afsnit optræder en hel anden type kragbånd, smallere og med to hulstave. Det findes på sideskibenes sekundære vægpiller, på arkadepillernes korresponderende led og deres i midtskibet opløbende søjlebunder samt på de ribbebærende søjlestave i vestgavlen. De vestre arkader har ikke vederlagsbånd således som de ældre i øst.

Døre. Døren i det sydøstre kapels sydmur er rundbuet med halvstensstik udvendig; trekvart sten inden for murfladen er der et tympanon båret af to karmsten, alt af granit og glathugget; i soklen er der hugget et par riller og ud for hver karmsten en halvcirkel. Indvendig er døren også rundbuet, men vanger og stik er muret af en kvartrund formsten, og spejlet er dannet af flere ($2\frac{1}{2}$) vandrette helstensstik, muret over hinanden.

Døren mellem søndre korsarm og sakristiet er af tilsvarende konstruktion, men her sidder granittympanet mod kirkerummet, og de murede, vandrette helstensstik, fem bag hinanden, dækker over smige karme til sakristiet. Døren er mod kirkerummet komponeret sammen med en stor, rundbuet niche, og begge dele sidder i et vandret afsluttet murfremspring (sml. fig. 18), hvis næstøverste skifte er muret af kvartrunde formsten, der sammen med det følgende, lidt tilbageliggende skifte danner en slags afdækning på fremspringet. Både dør og niche har profileret indfatning af kvart- og trekvartrundstave, og vederlagshøjden er markeret med tre-rundstav-kragbånd, således at partiet ved hele sin udformning er nært knyttet til korgavlens nedre vinduesgruppe. Nichen er ca. 210 cm bred, 80 dyb og 275 høj; om dens anvendelse se p. 1082.

De to beskrevne døre er de eneste med overdækning af vandrette stik; de følgende har fladbuestik med ringe pilhøjde. Dormitoriedøren i søndre korsarm har stærkt smigede karme og fladbue mod korsarmen, falsede karme (det midterste led afrundet) og rundbue mod klosterfløjen. Døren i nordre korsarmgavl har indvendig stærkt smigede karme med huller for lukkebomme og fladbue; udvendig, hvor den indrammes af forhallens sydligste søjlepar med tilhørende hesteskoformet bue af tegl, har den karme og tympanon af granit. Dørens nuværende form, der vistnok er identisk med den, døren fik ved forhallens opførelse, stammer i nogen grad fra sidste restaurering. Under dette arbejde blev der iagttaget spor, som viste, at døren, inden forhallen tilføjedes, havde været fuldendt i en noget lavere skikkelse.

Døren mellem søndre sideskib og den forsvundne korsgang er nu tilmuret udvendig, hvor dens rundbuede form er rekonstrueret på et noget usikkert grundlag; inderkarmene er stærkt smigede (den vestre noget beskadiget ved indhugning af sideskibets sekundære vægpille), og den fladbuede afslutning er muret som et overgribende to-stens stik med fladskifte. Den indvendige dør i nordøstkapellet, hvorigennem der er adgang til trappen i nordre korsarmsgavl, er rekonstrueret som en simpel, rundbuet åbning, men fotografier fra restaureringen viser, at den tidligere har været falsat og fladbuet (halvstensstik med prydskifte) mod kapellet; på nordsiden, ind mod trappen synes den altid at have været rundbuet.

Den eneste af kirkens døre, der hører hjemme inden for den yngste byggeperiode, sidder i nordre sideskibs vestgavl, og den skiller sig i alle retninger ud fra de ældre døre. Den er spidsbuet udvendig, men såvel den lave lysning som dørens indre overdækning er fladbuet; i de udvendige, rigt faldede karme (skiftevis afrundede og affasede led) og i lysningens stik veksler almindelige sten med mørktglaserede ligesom i vestgavlens store vinduesgruppe. Tidligere sad døren ca. 100 cm fra murens inderside, dvs. lige inden for de profilerede led, men ved sidste restaurering anbragtes der en spidsbuet dørføj med tilsvarende muret bue i murens inderflugt. — Over døren er der en sandstenstavle med F. IV.s kronede monogram. Denne dør, som blev genåbnet ved restaureringen, må være blevet tilmuret 1844—45, da Meyer flyttede indgangen til midtskibets gavl (sml. p. 1094).

Vinduer. Østkapellernes rundbuede vinduer har smige karme og lysning af kantstillede løbere; omkring halvstensstikket er der et prydskifte af lige løbere. Mens disse vinduer og den nedre gruppe i korgavlens (se ndf.) har romanske former — måske lige bortset fra de lige løbere og visse små uregelmæssigheder i de to tilføjede kapellers vinduer — kan man i resten af østafsnittets vinduer spore overgangsstilens stedse stigende påvirkning. Det må dog her bemærkes, at den nordøstre del af højkirken ligesom vistnok også den sydøstre del tidligere har haft vinduer, hvis former er ukendt. Forløbet af hvælvenes først anlagte fødselslinier (sml. p. 1084) viser imidlertid, at det vindue, som har siddet i halvfaget, har været skubbet op mod vægpillen, dvs. at vinduerne i et helfag har dannet en art togruppe, således som det ses i søndre korsarm (sml. fig. 18). Udefra må halvfagene med deres skævt anbragte vindue have virket mindre harmonisk, og netop heri har vi måske forklaringen på, at midtlisenen kun optræder i de to ældste højkirkemure. Et indicium yderligere for tilstedeværelsen af anderledes udformede vinduer i højkirkens østafsnit har vi i det halve østre midtskibsfag, der hører med til den ældre byggeperiode, thi her er der i højkirkemurene anbragt enkeltvinduer.

Forneden i den fint opbyggede korgavl træffes der tilsyneladende også en-

keltvinduer, i alt tre; de er ens høje, rundbuede og smigede og svarer hver for sig helt til østkapellernes; hvert vindue, der har to halvstens stik adskilt af et løberskifte, sidder i sin blænding, men indvendig er de samlet til en gruppe. Opbygningen er stort set den samme som udvendig, med de tre blændinger adskilt af halvsøjler, men blændingerne er passet fuldstændig ind i størrelse med vinduerne, således at de virker som vinduesindramninger; da hvert vindues smige karme ydermere er indfattet af en trekvartrundstav, som slutter sig til nichernes kvart- og halvsøjleled, er der opnået en udpræget gruppevirkning. Samhørigheden mellem blændinger og vinduer er yderligere understreget ved fælles tre-rundstav-kragbånd i vederlagshøjde. Der kan således ikke være tvivl om, at allerede de tre nedre vinduer må opfattes som en regulær tregruppe.

Opbygningen fra den nedre gruppes indvendige side genfindes både ud- og indvendig ved den øvre gruppe²⁴, og her er blændingerne smeltet så totalt sammen med vinduesindfatningerne, at man i virkeligheden næppe kan tale om blændinger. Det eneste, som skiller den øvre gruppe fra den nedres inder-side, er vinduernes ganske svagt tilspidsede stik samt midtvinduets store højde. Her er overgangsstilen for første gang slået kraftigt igennem.

De to høje vinduer i nordre korsarm, hvis placering er bestemt af forhallen, har ligeledes smige karme med svagt spidsbuede stik, men rundbuet lysning; indvendig har de som korgavlens vinduer en trekvartrundstav som indfatning. Vinduet i det østre halvfag af skibets nordre højkirkemur har i ydre murflugt og lysning samme form som vinduerne i nordre korsarmsgavl, og det har måske også indvendig haft tilsvarende form, men her er det helt ændret; dels er de smige karme ændret ved sammenstødet med væggen, dels er stikket omdannet og sænket betydeligt ved hvælvslagningen.

De to tætsammenstillede, højtsiddende vinduer i søndre korsarm er svagt spidsbuede i alle stik, og karmene er smige, men med retkantet fals både ude og inde; i de indvendige false er der en trekvartrundstav. Vinduerne blev allerede delvis tilmurede ved opførelsen af klostrets østfløj, fordi dennes tag gik noget op for vinduerne²⁵. Vinduet i østre halvfag af søndre højkirkemur svarer til søndre korsarms med undtagelse af, at trekvartrundstaven er udskiftet med en kvartrundstav (sml. skibets to østre arkadepiller p. 1070 og triforieåbningerne p. 1080).

Enkeltvinduerne i nordvestkapellet og nordre sideskibs tilstødende halvfag er så stærkt fornyede, at man vistnok ikke kan slutte noget sikkert om deres oprindelige udseende. De er nu alle tre svagt spidsbuede med smige karme, og sideskibsvinduet har udvendig fals, der af Eggeling forsynedes med en trekvartrundstav. Alle de her beskrevne vinduer bortset fra nordvestkapellets og det nordre højkirkevindue har løberskifte om stikket.

Fig. 18. Løgum klosterkirke.
Søndre korsarm med den rekonstruerede dormitorietrappe (p. 1074 f. og 1088).

N. E. 1954

Af udpræget senere karakter end alle de foregående er de trekoblede vinduer, der findes i højkorets og korsarmenes flankemure, de vinduer, som allerede under byggeriets fremadskriden afløste påbegyndte vinduer. Ganske vist minder selve gruppen meget om korgavlens øvre, men i højkirkemurene er hver gruppe samlet under en spids indfatningsbue. Småforskelligheder mellem vinduesgrupperne tyder på, at de er udført i følgende orden: nordre korsarms østmur og højkorets nordmur, nordre korsarms vestmur, højkorets sydmur og søndre korsarms østmur samt endelig samme korsarms vestmur; sidstnævnte sted er vinduerne betydelig højere end i de andre mure, hvor underkanten er bestemt af kapellernes halvtage. Vinduesgruppernes indfatningsbuer er helstens med fladskifte af løbere, de enkelte vinduers stik halvtens; karmene er smige og indfattet af spinkle trekvartrundstave ude og inde. Rundstavene har to skaftringe, der enten består af en enkelt rundstav eller det for østafsnittet så almindelige tre-rundstav-profil; sidstnævnte træffes udvendig i de nordøstre højkirkemure og i korsarmenes vestmure, hvor den enkle rundstav dog også er benyttet. Vinduerne svarer helt til dem, der findes i klostrets østfløj, der må have været under opførelse o. 1250.

Når nordre sideskibsmur straks fra begyndelsen har fået trekoblede vinduer, er det en naturlig følge af dens kronologiske plads inden for byggeriet. I faget nærmest nordvestkapellet blev der netop på grund af dette kapel kun plads for et enkeltvindue (se fig. 8), og af tregrupperne i de to følgende fag er kun den vestre gammel. Den østre gruppe, der var ødelagt af en arkade til et forsvundet kapel (p. 1092), rekonstrueredes af Eggeling, mens Lønborg-Jensen har ansvaret for begge vinduesgruppers udvendige trekvartrundstave, der dog vistnok er tilføjet på grundlag af sikre spor i vestgruppen. Vinduerne her i sideskibet adskiller sig noget fra højkirkevinduerne i øst; dels mangler den spidse indfatningsbue udvendig, et forhold, som vel kan have sin forklaring i sideskibets ringere murtykkelse, dels har hvert vindue i sideskibet sin indfatningsrundstav, således at der mellem to vinduer er to trekvartrundstave i modsætning til de østres fællesstav. Indvendig har disse vinduer ingen søjlestave, hvilket måske også kan skyldes murens ringe tykkelse.

Højkirkevinduerne, som optræder vest for skellet i midtskibet, repræsenterer et nyt trin i udviklingen; her er ikke tale om tregrupper, men om brede, spidsbuede vinduer med stavværk; udvendig har vinduerne to false muret af kvartrunde formsten. Det nuværende stavværk, som tredeler vinduerne, er rekonstruktion, hvis hovedformer bygger på østafsnittets tregrupper, selv om de benyttede formsten, der er af udpræget gotisk type, er udført på grundlag af sikre levn i vinduerne. Mens disse vinduer således har mistet ethvert af overgangstidens træk, finder vi endnu sådanne i midtskibets gavlvinduer, en tregruppe med højt midtvindue omend af en ganske anden type end ellers i

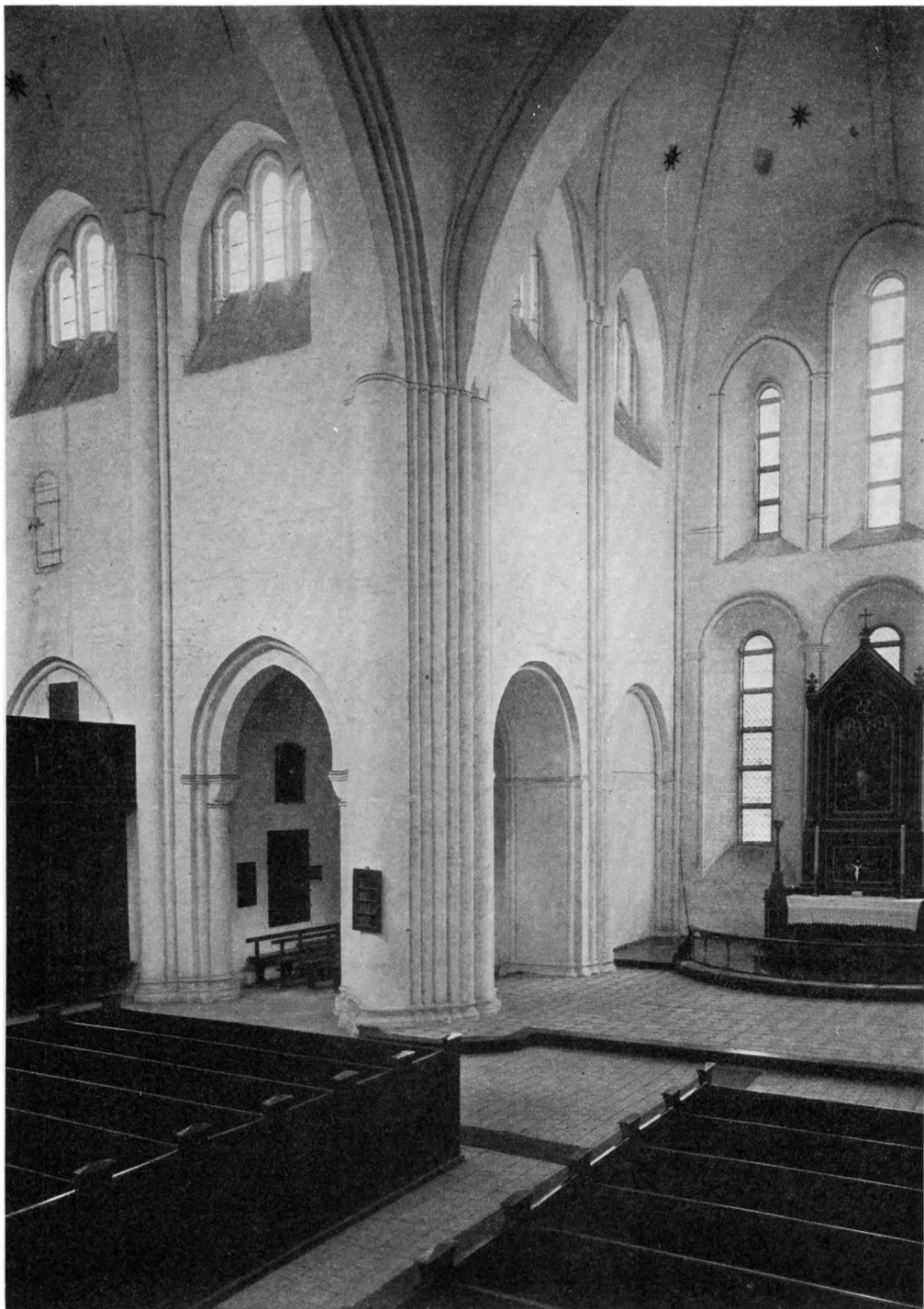

Fig. 19. Løgum klosterkirke. Indre, set mod nordøst, før restaureringen.

Hude fot.

kirken. De tre høje, lancetformede vinduer optager næsten hele gavlen, men de enkelte vinduer er med deres rigt falsede, profilerede (skiftevis kvartrunde og affasede led) og delvis glaserede karme af rent gotisk tilsnit. Søndre sideskibs måske lidt ældre vindue har samme ydre udformning, men smige karme indvendig, hvor det sidder i en rundbuet blænding.

Af de falske *triforieåbninger*, der som tidligere nævnt kun fører ind til sideskibes og kapellers tagrum, findes der seks i det ældste afsnit. I nordre korsarms østmur er der en åbning til det nordligste kapel, i sammes vestmur to, den ene til nordvestkapellet og den anden til nordre sideskib; søndre korsarm har i vest en åbning til sideskibet, og midtskibets østre halvtag har een i nord og syd. Disse åbninger, hvoraf nogle er tilmurede i ny tid, har rundbuede halvstensstik og fals mod kirkerummet; de tre åbninger i nordre korsarm har trekvartrundstav i falsen, de andre kvartrundstav, hvilket nogenlunde svarer til vinduernes skiften mellem kvart- og trekvartrundstave.

De »triforie«-åbninger og -blændinger, som optræder i hvert halvtag af midtskibets yngste del, bidrager mere end noget andet til at fremhæve forskellen mellem de ældre og yngre bygningsafsnit (sml. fig. 20); de er anbragt lavere end i østpartiet, er brede og spidsbuede og fremtræder som falsede, gotiske vægblændinger; ganske vist er de alle seks muret som åbninger, men allerede ved opmuringen blændet i lysningen, og kun to, den midterste i hver side, har i tilmuringen en rundbuet åbning.

Nicher. Mens flere af de indvendige nicher, der findes i kirkens vægge, har været lukket med låger eller gitre og tjent som opbevaringssted for forskelligt altilbehør og andet, er der andre, som formentlig er muret af rent dekorative grunde. Det sidste gælder antagelig rækken af nicher, der strækker sig over midtskibets og sideskibenes gavlvægge; der er i alt tolv uregelmæssigt rundbuede nicher, tre i søndre sideskib under en stor, rundbuet, skjoldbueliggende vægblænding, der omslutter vinduet, otte i midtskibet og een i nordre sideskib syd for døren. Hveranden niche har affasede karme, hveranden afrundede, og derved bliver den helstens pille, som adskiller dem, affaset på den ene side, afrundet på den anden; bredden er ca. 70 cm, dybden 56 og højden 148.

Til den første kategori hører nicherne i sakristiet, i korets og østkapellernes vægge og skrankemure, hvor et par har en lille fals for anbringelse af trækarm, samt formentlig de tre rundbuede nicher i nordvestkapellet; to af disse sidder i vestvæggen, den sidste i nordvæggen. Karme og stik i vestnicherne er muret af en formsten med et smalt kvartrundt led mellem to små platter, ganske svarende til den formsten, der er benyttet i ribbevederlaget i kapellets sydvesthjørne og i vægpillen mellem første og andet fag af nordre sideskib (sml. p. 1070); bredden er ca. 75, dybden 56 og højden 168 i vest og 96 cm i nord.

Særlige problemer er knyttet til den store, rundbuede niche, der i søndre

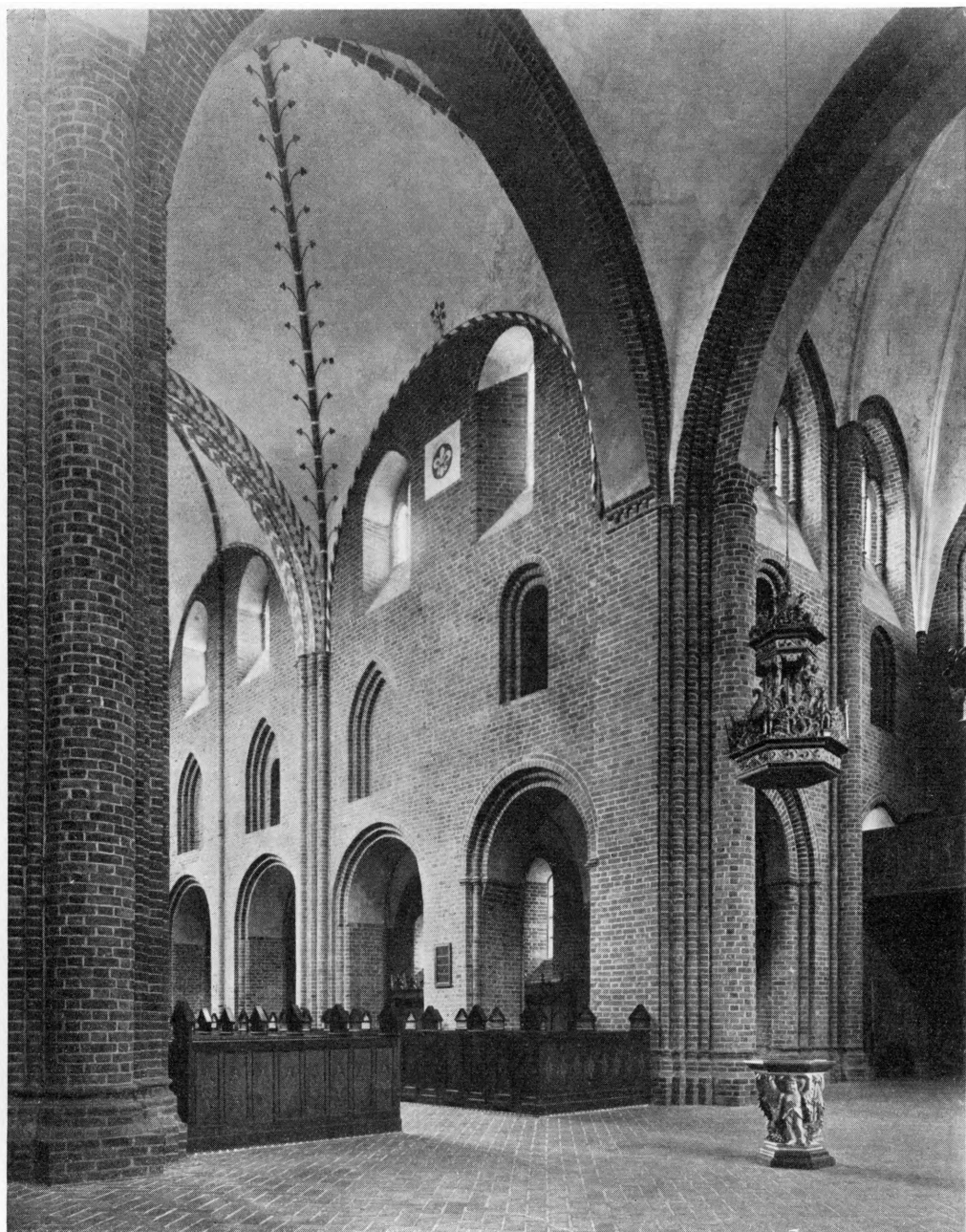

Fig. 20. Løgum klosterkirke.

Heinrich Hinz tot.

Indre, set mod nordre korsarm og midtskibets nordmur.

korsarms gavl er komponeret sammen med døren til sakristiet; den fine udformning af nichen, dens placering og størrelse, ca. 210 cm bred, 80 dyb og 275 høj, er bemærkelsesværdig, og som fremhævet af Smidt (p. 39 f.), må den

have haft en ganske særlig funktion, der dog næppe kan være hverken piscina, helgengrav eller alterplads. Af andre muligheder må nævnes, at nichen, der er blevet færdig på et tidligt tidspunkt i kirkens historie, kan have været lukket med låger eller gitre og tjent til opbevaring af de hellige kar, alterbøger og reserven af sakramentet, som altid skulde være til stede; indtil kirkens sakristi blev bygget, hvilket på daværende tidspunkt måtte forventes at kunne vare adskillige år, har man haft brug for et sikkert opbevaringssted til disse ting. En sidste — og måske den mest sandsynlige — mulighed er, at nichen har været indrettet til at rumme de værdifulde relikvier²⁶, der må have været i klostrets besiddelse, og som man kan have ønsket at bringe ind i den nye kirke, så snart dele af denne — østkapellerne — kunde indvies.

Hvælv. Kirkens enkelte afsnit synes at være blevet overhælvvet, når muligheden var til stede, og hvælvingernes kronologiske rækkefølge er: de seks østkapeller, nordre sideskibs østfag og det tilstødende kapel; derefter følger kor, korsarme og korsskæring, og sidst de resterende syv sideskibsfag og de to midtskibsfag. Angående ændringer ved hvælvene i højkirkens østafsnit og sideskibene se nedenfor.

Bortset fra korsskæringen, der dækkes af en ribbeløs kuppelhvælvning, som må skønnes at være blevet til under påvirkning fra Ribe domkirke, har de øvrige hvælv profilerede ribber (fig. 21 c—f, om hvælvenes forhold til Ribe domkirkes hvælv, se Kunsthistorisk Oversigt). Kapeller, sideskibe og østre midtskibsfag har krydshvælv, kor, korsarme og vestre midtskibsfag har ottedelte hvælv. Korets og korsarmens hvælv er ifølge hele anlægget at betragte som sexpartitehvælv, der har fået to ekstra ribber, men hvælvingerne i koret og søndre korsarm er alligevel nærmest ringmurede som en kuppelhvælvning; kun i nordre korsarm har man virkelig udnyttet de otte ribber konstruktivt og muret hvælvingen som otte selvstændige kapper²⁷. Midtskibets vesthvælv svarer tilsyneladende til de foregående, men det er dog klart, at denne hvælvning er blevet til på et tidspunkt, da forståelsen af sexpartitehvælv var gået helt tabt; ganske vist er nord-sydribberne forberedt ved de fra arkadepillerne opløbende halvsøjler, men skjoldbuerne i syd og nord har ingen tvedeling som ved østpartiets hvælv; derved bliver halvsøjlerne umotiverede og overgangen fra søjlestav til hvælv uharmonisk (sml. fig. 20). De bærende buer og hvælvenes fødselslinier er som kirkens arkader runde i øst-vest, spidse i nord-syd, bortset fra højkirkemurene inden for kor og korsarme, hvor alle hvælvbuer er spidse og for de fleste skjoldbuers vedkommende tvedelte.

Alle gjordbuer i kapeller, sideskibe og midtskib har forlæg i de tidligere beskrevne arkade- og vægpiller (p. 1070), og pillernes false er stort set overalt gentaget i buerne. — Korsskæringspillernes opgående hovedled (svære trekvartsøjler eller søjlebundter) danner forlæg for de retkantede midtled i kors-

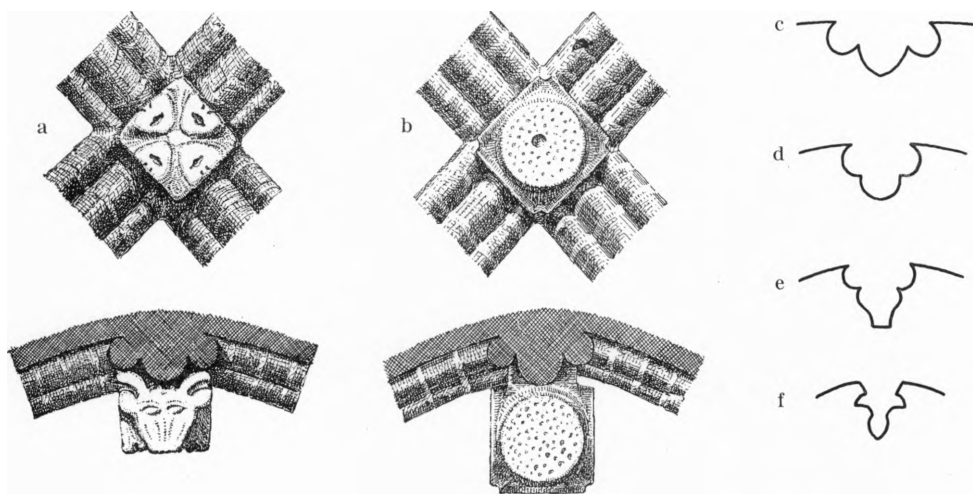

Fig. 21. Løgum klosterkirke. Ribbeprofiler og slutsten. 1:20. Efter Smidt. a. Det østligste nordkapel, b. Det vestfor liggende kapel. (P. 1083). c. Kor, korsarme og østkapeller. d. Nordvestkapellet og det tilstødende sideskibs fag. e. Midtskibet. f. De syv resterende sideskibs fag. (P. 1082).

skæringsens gjordbuer, mens de øvrige opgående, profilerede led er fordelt til de respektive buer og fortsat som false i disse. Særlige forhold gør sig dog gældende for den vestre gjordbues vedkommende. Som nævnt p. 1058, er det led på de vestre korsskæringspiller, der skulde have dannet forlæg for gjordbuens midtled, opgivet på et tidligt tidspunkt, og i stedet fik gjordbuen her vederlag på konsoller, hvis nuværende form dog muligvis skyldes restaureringen (sml. fig. 26).

I de syv kapeller og nordre sideskibs østfag er kappernes fødselslinier ikke fremhævet; dette er derimod tilfældet i kor og korsarme, hvor markeringen er udført med et rulskifte, og ved kirkens ni yngste hvælv, hvor der findes en svær rundstav.

Af kirkens ni yngste hvælv har de syv over sideskibene halvsten tykke kapper, mens de to store over midtskibet ligesom kirkens ældre hvælv er helstens.

Hvælvene over de seks østkapeller er nærmest ringmurede, af bindere og med ganske svage indskæringer over ribberne; lommerne er udmurede i ret stor højde (om en påføring på hvælvenes overside, se p. 1062). Disse hvælv har kraftigt nedhængende slutsten, hugget i granit og skulpteret (fig. 21 a—b)²⁸; hovedformen for dem alle er kuben, men dennes sider er prydet på forskellig vis: med runde skiver (fire), ottebladet roset (een) og med oksehoved (een). Hvælvingen over nordre sideskibs østfag og nordvestkapellet er muret på tilsvarende måde, sidstnævnte dog af løber-binder; ribbeprofilet er lidt anderledes, og ribbestenenes nakker er synlige på oversiden. I kapellets nordøst-

hjørne støttes ribben ikke af et fra gulvet opløbende led, men af en granitkonsol, som er hugget ind i det ældre murværk (sml. p. 1064 og note 21).

De tre ottedelte hvælv over kor og korsarme er af bindere, der i nordre korsarm er formuret i otte selvstændige kapper med ret kraftige indskæringer over ribberne, mens de to andre hvælv næsten har kubeform med stenene henlagt i ret regelmæssige ringskifter. Ribbeprofil som østkapellerne.

De to midtskibshvælv er udformet på tilsvarende måde, men med lidt kraftigere indskæring over diagonalribberne. Nordre sideskibs tre vesthvælv er halvsten tykke, og muremåden er gotisk præget med skifter, der falder mod hvælvkappernes isselinier, men indskæringerne over ribberne er endnu ret ubetydelige. Søndre sideskibs fire hvælv svarer helt til de foregående i nordre sideskib. Disse syv hvælv har cirkulær, 2—3 cm nedhængende slutsten med ornament: stjerne eller blomst på undersiden.

Højkirkehvælvene i kor, korsarme og skibets halve østfag var planlagt lidt anderledes, end de blev udført (sml. p. 1064). Foran er det nævnt, at fødselslinier i kor og korsarme er markeret med rulskifter, og man kan overalt se (sml. især fig. 18), at den nedre del af denne markering blev opgivet som fødselslinie, da man tog fat på at mure hvælvkapperne. De rundstave, der danner forlæg for diagonalribberne, blev forhøjet nogle skifter, og derved fremkom de uharmoniske hjørne»klaringer«, som er blevet særlig iøjnefaldende, efter at kirkens indervægge er blevet befriet for hvidtekalken. Bortset fra disse detaljer må de planlagte hvælv i kor og korsarme have været som de nuværende.

Anderledes med midtskibets østfag. Her var det østre halvfag udstyret med et stejlt hvælvforlæg og et højt vindue, som forudsatte en tvedelt fødselslinie ligesom i korsarmsgavlene. Da højkirkemurene efter et byggestop førtes videre mod vest, gennemførtes der som nævnt (p. 1068) tillige en stor ændring i deres arkitektoniske udformning; det hele trykkedes lidt sammen, og hvælvforlægget fulgte med nedad i midtskibets vestfag, men ikke i østfagets vestre halvdel, hvor man til en vis grad respekterede østre halvdels ældre forlæg. Man ønskede imidlertid ikke at fortsætte de tvedel te skjoldbuer, og derfor fik østre halvfags høje vindue et lavere stik indvendig, således at det kunde rummes under hvælvkappen.

De syv sideskibsfag, der måske først blev overhælvvet 50 år efter sideskibsmurenes opførelse, fik ved kirkens fuldendelse helt andre hvælv end nordre sideskibs østligste fag. Der er næppe tvivl om, at den hvælvingsform med de brede, svagt fremspringende vægpiller, som findes i sidstnævnte fag, skulde have været anvendt i alle sideskibsfag, thi andet fag fra øst i søndre sideskib har spor af et rundbuet hvælvforlæg, som svarer til den ældre hvælvttype.

Forhalbygningen (fig. 22—24) foran »dødeporten«, døren i nordre korsarm, skiller sig ved den skrånantede sokkel ud fra resten af kirkens østparti. Under-

Fig. 22. Løgum klosterkirke. Nordre korsarm med forhal (p. 1084),

J. K. Jepsen fot.

etagen optages af den åbne forhal, og bygningens øvre del af et trappeløb, som danner fortsættelsen af den fra nordøstkapellet udgående trappe (sml. ndf.). Forhallen, ved hvis opførelse døren i korsarmsgavlen blev ændret, har

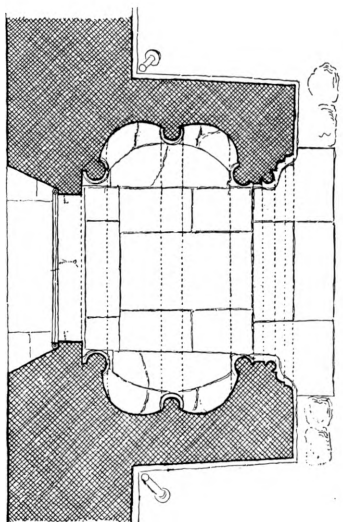
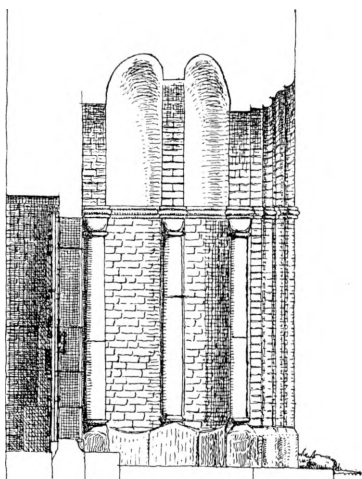
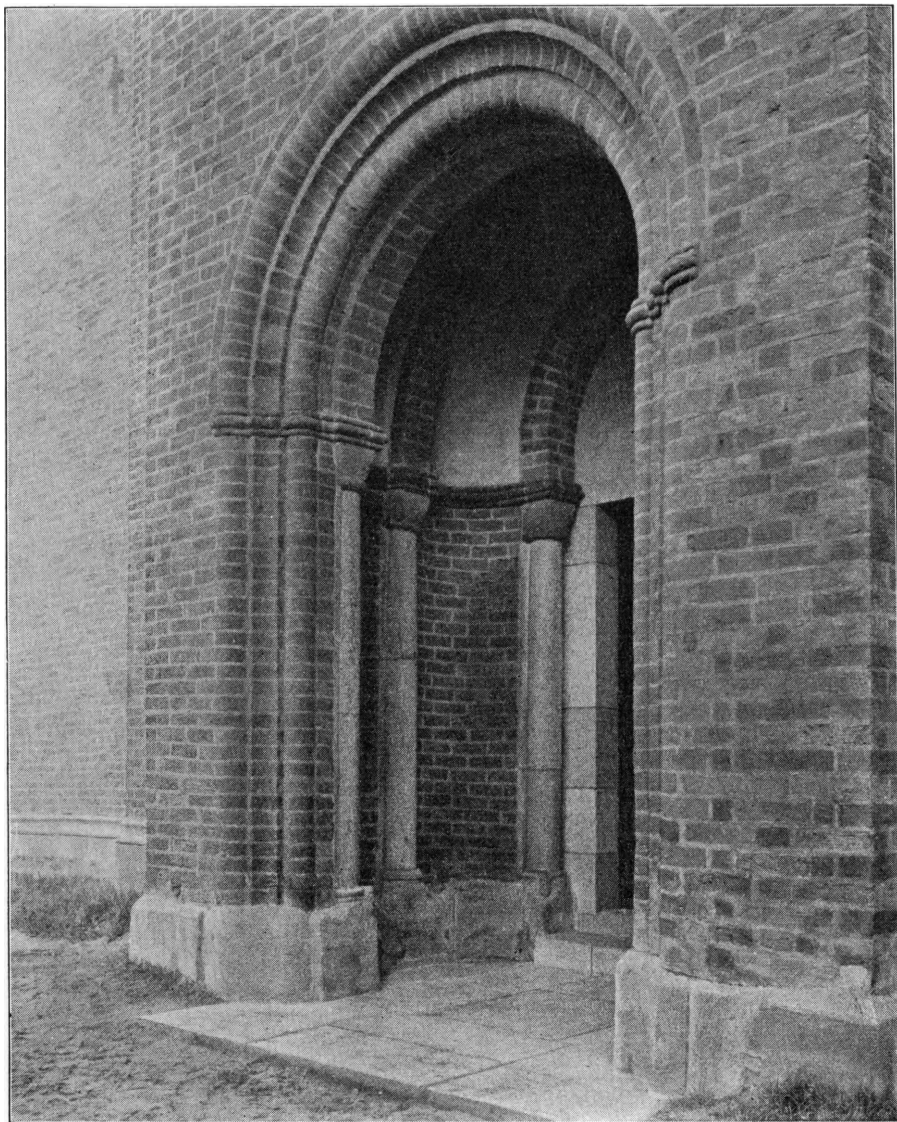

Fig. 23. Løgum klosterkirke.
Forhal. Plan (vest opad) og snit.
1:100. Efter opmåling ved
H. Lønborg-Jensen.

som nævnt en ganske usædvanlig udformning, idet rummet virker, som om det var hulet ud i en massiv blok²⁹. Hver sidevæg dannes af to nicher, der er adskilt ved og flankeret af ialt tre søjler, mens rummets overdækning er dannet af to parallelle tøndehvælv, der i virkeligheden er en fortsættelse af væggenes nicher. De seks forhalssøjler, der bærer hvælvenes gjord- og skjoldbuer, står på bygningens granitsokkel, der indvendig er så stærkt fremspringende, at den danner sål i væggenes nicher, og inden for hver niche er granitsålen hulet ned i overfladen, og der kan næppe være tvivl om, at hver niche er tænkt som en siddeplads. Søjlerne er nu helt af granit, men søjleskafterne og det glatte tympanon i korsarmens dør stammer fra sidste restaurering. Forud for den tid var begge dele muret af tegl, men denne teglstensudmuring stammede vistnok fra 1844—45, og hvorledes forholdet var fra først af, ligger ikke klart. Af baserne, der er hugget i eet med den indvendige sokkel, har de fire hjørnekopper formet som menneskehoveder. Kapitælerne er af terningform, ligesom overalt i østpartiets underetage. Over kapitælerne er der som dæklade anvendt et tre-rundstav-profil, og dette er ført hele vejen rundt på øst- og vestvæggene i hvælvingernes vederlagshøjde og ud gennem forhallens åbning til det frie som kragbånd for stikket, der som hvælvingernes buer er svagt hesteskoformet. Denne åbnings karme og bue er profilerede (hulstav mellem to kvartrundstave), og over stikket er der et prydskitte af lige løbere.

Nordfaçaden på tilbygningens øvre del er udvendig smykket af to rækker blændinger, den nedre med fire, den øvre med tre blændinger, alle halvsten dybe og rundbuede; den nedre række er helt muret af kvartrunde formsten, og derved får de mellemfaldende helstenpiller form af halvsøjler. I højde med den øvre række blændinger har øst- og vestmuren hver en enkelt, ligeledes rundbuet blænding. Umiddelbart over denne øvre blændings-række ender det oprindelige murværk; det er tvivlsomt, om muren nogensinde har gået højere op, og det er i hvert fald umuligt at udtale noget sikkert om, hvorledes forhallen har været afdækket fra første færd. Den afslutning med blændings-

J. K. Jepsen fot.

Fig. 24. Løgum klosterkirke.

Forhallens »dødeport« (p. 1086). Fra Villh. Lorenzen: De danske Cistercienserklostre.

gavl, der ses på fig. 22, skyldes Eggeling og Lønborg-Jensen, mens overetagen på fig. 25 var et værk af Meyer fra 1844—45. Forud for den tid var der en lille bindingsværks-opbygning (sml. p. 1090), der tjente til anbringelse af en klokke, og som mindede meget om den overdækning, der ses på sticket i Danske Atlas.

Trappen i nordre korsarm. Den trappe, der begynder i det lille, retkantede fremspring i nordøstkapellet, er tilgængelig fra dette gennem en stærkt ændret dør (sml. p. 1075). Det tøndehvelvede trappeløb drejer straks mod vest

i korsarmsgavlens murliv og er på det første korte stræk (indtil forhallens østmur) belyst gennem to små vinduer, det ene til det frie, det andet til kirkerummet; vinduerne, der mod trapperummet er rundbuede og meget stærkt smigede, viser sig udvendig som lysspalter. Det var formentlig planen at føre denne trappe videre op gennem murlivet, hvilket havde været muligt, hvis vinduerne i nordre korsarm kunde have fået samme udformning og placering som i syd. Som en direkte følge af dødeportens udbygning med den åbne forhal og dennes overbygning måtte gavlens vinduer imidlertid skydes ud til siderne, og denne forskydning medførte atter — af hensyn til hvælvingens vederlag — en sænkning af vinduerne. Den indirekte følge af forhallen blev da, at trappeløbet ikke kunde føres op gennem gavlen som planlagt, men måtte forlægges til forhallens øvre del som en nærmest oval spindeltrappe (sml. fig. 5). Omtrent i højde med underkanten af forhallens øvre blændinger er der en rundbuet åbning (ca. 150 × 80 cm) mellem trapperum og korsarm, og i samme højde deler trappeløbet sig i to; det ene løb fører ud til loftet over portal-fremspringet og derfra videre til en ligeløbet, tøndehvælvet trappe i korsarmsgavlens murliv, som — begyndende i øst og endende i vest — fører til tagrummet over højkirkens hvælv; det andet løb, der udgår fra spindeltrappen, fører først horisontalt mod vest gennem murlivet, på tværs af gavlens vestre vindue, hvis smige brydes af rundbuede åbninger, til korsarmens nordvesthjørne, og derfra stejlt ned gennem vestmurens liv indtil det udmunder i nordkarmen af den triforieåbning, der sidder over nordvestkapellet³⁰.

Ved hjælp af de her nævnte trapper er der således adgang til tagrummene over højkirken og nordre sideskib samt nordvestkapellet. Fra loftrummet over nordre korsarm ned til loftrummet over de nordøstre kapeller blev der lavet en stejl trappe i nordenden af korsarmens østre flankemur, men denne trappe er aldrig blevet benyttet, thi da man ændrede hvælvingens vederlagslinier (sml. p. 1084), blev trappeløbets øvre åbning dækket af hvælvkapperne. Nu er tagrummet over disse kapeller kun tilgængeligt gennem triforieåbningen, og det samme er tilfældet med rummet over søndre sideskib, mens der til tagrummet over sydøstkapellerne er adgang gennem en rundbuet åbning i det sydligste kapels halvgavl.

Dormitorietrappen i søndre korsarm (fig. 18), der har formidlet adgangen mellem kirkerummet og munkenes sovesal, dormitoriet, der havde plads i østre klosterfløjs første etage, skal være blevet fjernet af Meyer. Den nuværende trappe stammer fra Lønborg-Jensens restaurering; den er rekonstrueret efter spor i murværket samt for visse detaljers vedkommende efter den tilsvarende trappe i Sorø klosterkirke. Under trappen er der en lille »celle«, den såkaldte skriftstol, der antagelig har tjent som *bibliotek* (sml. p. 1091); den er tilgængelig fra korsarmen.

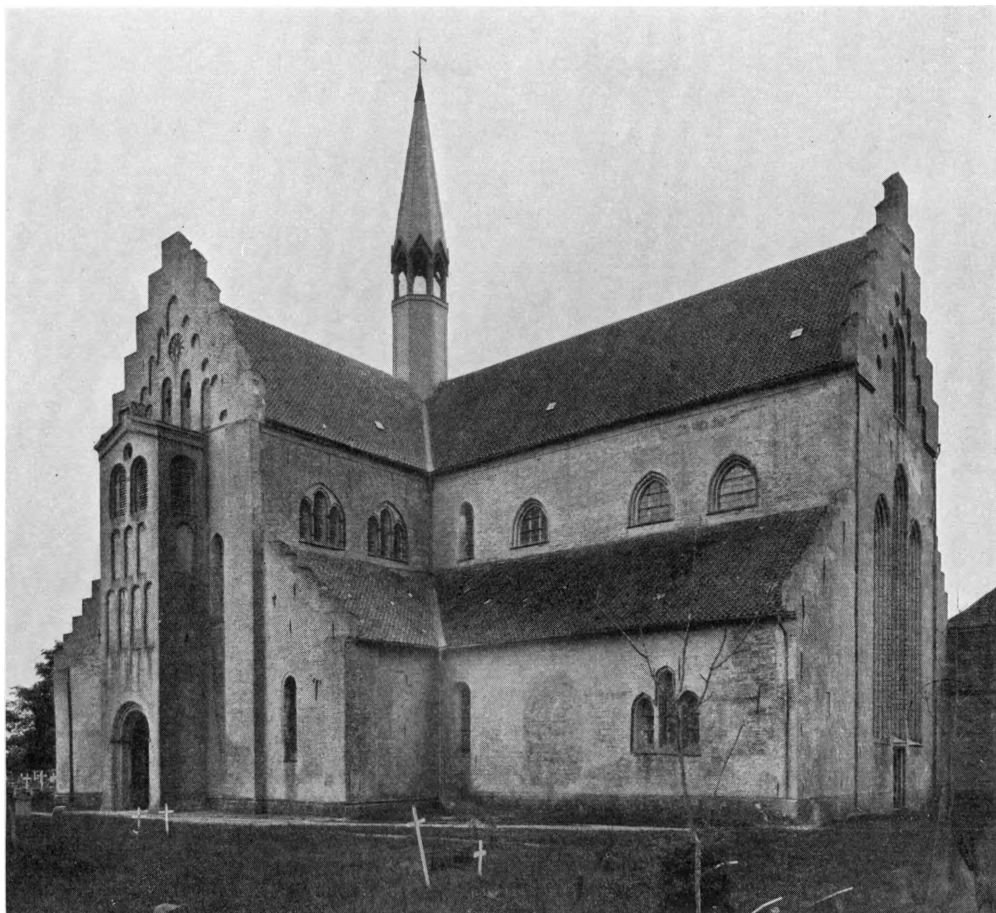

Fig. 25. Løgum klosterkirke, set fra nordvest. Før restaureringen, fotografi fra 1906, i Nationalmuseet.

Tagrytter og klokkehus. Tagrytteren (fig. 1) over kirkens korskæring er udført af H. Lønborg-Jensen, og den afløste Meyers (fig. 25) fra 1844—45.

†Tagrytter eller tårn. En beskrivelse af kirken fra 1731³¹ oplyser, at der indtil for omkring 46 år siden har været en anselig tårnbygning midt på kirken, anbragt netop, hvor korskirken falder ind i den store bygning (det vil sige over korskæringen), og hvori alle klokkerne var ophængt; »das Fundament des Thurm Gebäudes« over hvælvingen kunde endnu ses fra tagrummet, og opbygningen viste, at der til hver en tid kunde sættes et stort tårn op på den. Denne opbygning er muligvis først blevet fjernet af Meyer, thi Danske Atlas³⁰ siger, at man endnu kan se »Ligning« af, at der har været et tårn på kirken.

Betegnelsen klokkehus er i regnskaberne brugt om vekslende »småhuse«, der har tjent som beskyttelse for klokkerne, og det lader sig ikke altid afgøre, om der hentydes til en tagrytter over korskæringen eller til en træopbygning over forhallen. Da kirkens tidligst omtalte tagrytter eller tårn blev nedtaget o. 1685,

ophængtes klokkerne (to) ved enden af nordre korsarm³¹ i en lille »Arker« med tag, der nævnes i en synsforretning fra 1706³²; samme år nævnes et »Regen Schauer« over timeklokken midt over kirken. Det nye klokkehus, efter hvis opførelse gamle materialer blev solgt 1765³³, kan muligvis have stået over korsskæringen, men i så fald må det under 1770 nævnte »Glocken Verdeks« sikkert høre forhallen til; givet er det i alt fald, at begge opbygninger, der er antydnet på stikket i Danske Atlas (VII, 225), var meget enkle trækonstruktioner. Det samme gælder det klokkehus, »Glocken-Gehäuse«, som rejstes over forhallen 1830 efter skitse af Matthias Quitzau³⁴. Det stod indtil 1844—45.

Tagværkerne over kirken er fornyet, men kapellernes skiller sig ikke meget ud fra det oprindelige. Korets nordmur og nordre korsarms øst- og vestmure har over hvælvingerne hver fire murede konsoller, på koret otte skifter høje, på korsarmens øst- og vestmur henholdsvis ni og to skifter høje, alle affasede forneden, halvanden sten brede og een sten fremspringende; i nordøst begynder de nogle skifter under blandingernes sål. Disse konsoller benyttes nu som tidligere til støtte for den rem, der bærer kapeltagene, og nederst i det synlige murværk over hvælvene er der små huller efter skråtstillede spærstivere.

Skrankemure. Ifølge cistercienserreglerne skulde de enkelte kapeller være adskilt fra hinanden og fra koret, således at der ugenert kunde læses messe ved det enkelte alter. Alligevel er de forskellige bygningsafsnit her som i mange andre jævaldrende kirker forbundet med store arkader; i disse blev der indskudt skrankemure, der blot til en vis grad opfyldte kravene, idet de kun lukkede arkaderne i halv højde³⁵. Af sådanne skrankemure findes der nu syv, men kun tre, to i korets østre arkader og een i nordvestkapellets østarkade, indeholder rester, der kan være samtidige med bygningens østafsnit. Af de tre bevarede er i alt fald den ene, korets søndre, meget hårdt restaureret, og nordvestkapellets er kun synlig fra øst. De to skrankemure til koret har begge på den udvendige side en 5—6 cm udkraget frise, den søndre med seks runde, den nordre med syv spidse buer muret af bindere; buerne hviler på små, affasede konsoller, og over dem er der tre skifter, hvoraf det nederste er et savskifte, det øverste et afdækningsskifte med afrundet kant. I sydsiden af den nordre mur er der en vægniche og i hver mur en dør, der i den nuværende form stammer fra sidste restaurering³⁶. Skrankemuren i arkaden mellem nordvestkapellet og korsarmen har ingen buefrise, men både savskiftet og det afrundede dækskifte; denne mur har i ny tid fået en forhøjelse, og dens vestside er dækket af et mindesmærke over sognets døde fra første verdenskrig. De fire resterende, nye skrankemure gengiver antagelig nogenlunde de forhold, som skal have bestået indtil 1844—45, ved hvilken lejlighed kirkens gamle indretning skal være blevet ødelagt³⁷.

Foruden de her nævnte mure må der have været andre, som har strakt sig

gennem den vestlige del af korsskæringen og skibets østfag bag de her opstillede munkestole; mod vest var hele dette munkekor, som også har omfattet det såkaldte retrokor, en lille afdeling hvor syge og gamle munke kunde overvære messerne, aflukket med en skranke af mur eller træ (se p. 1121) mod skibets vestre del, hvor lægbrødrene havde plads.

Sakristi. Kirkens nu ubenyttede sakristi er som ved alle cistercienserklostre indrettet i nordenden af klostrets tilstødende østfløj; fløjen er jævn gammel med de yngste dele af kirkens østafsnit og i øvrigt planlagt sammen med kirken, hvilket bl.a. fremgår af de med korsarmsgavlene jævngamle døre, hvorigennem der er adgang til sakristi og sovesal. Det langstrakte rum er i øst-vestlig retning dækket af tre ottedelte hvælv med 21 cm brede, trekløverformede ribber, spidse gjordbuer og bindermurede helstenskapper (om eventuel anden anvendelse af det vestlige hvælvfag, se bibliotek nedenfor). I den korte østmur er der et dobbeltvindue med smige karme kantet af en rundstav, i vestmuren en niche, der er dannet ved tilmuring af en dør, hvis alder ikke kendes; i syd-muren er der syv små, spærstikdækkede gemmenicher, og i den vestre del en vistnok noget senere indhugget dør til det følgende rum, som antagelig har været samtaleværelse; endelig er der i nordmuren den p. 1074 omtalte dør til søndre korsarm og nichen med lysåbning til rummet (p. 1092) under sovesalstrappen.

»Der Beichtstul«, som 1743 fik indsat 20 nye jernvinduer³⁸, er muligvis identisk med ovennævnte sakristi ligesom den såkaldte »Beichstuhl oder Sacristei«, der 1778 blev hvidtet tre gange, efter at det græsgrønne var rensat af³⁹. En plan fra 1844³⁷, der på visse punkter gengiver kirkens indretning før Meyers ændringer, viser et sakristi i det østligste af kirkens sydkapeller, og dette sakristi er muligvis indrettet som følge af det 1748 fremsatte ønske om et sakristi for præsten⁴⁰. I dette kapel er sakristi-indretning bibeholdt, mens der antagelig af Meyer indrettedes endnu et rum for præster i det tilsvarende nordkapel.

Bibliotek. I ordensreglerne, Consuetudines, omtales cisterciensernes bibliotek flere gange som »armarium« (skab), og det siges, at et lys skal brænde foran, så man kan finde bøgerne. I de ældre klostre var biblioteket oftest indrettet i en niche i vestmuren af den korsarm, der lå klostret nærmest, eller under trappen til munkenes sovesal⁴¹. Den lille celle, der findes under trappen i Løgum har sikkert tjent som bibliotek; i sin nuværende form er rummet samtidigt med trappen (sml. 1088). På opmålinger fra før trappens genopførelse ses spor af den rundbuede hvælvning, der dels har overdækket rummet, dels båret trappen. I korsarmsgavlen ses stadig et slankt vindue (ca. 125 × 40 cm) med en lysspalte (ca. 95 × 13 cm), hvorigennem rummet har fået lys før østfløjens opførelse⁴². På murens sydside sidder lysåbningen i en ca. 60 cm dyb, ca. 190 cm bred og høj, rundbuet niche, der måske har halt en funktion i forbindelse med bøgernes brug. Denne niches tilstedeværelse kan måske også tydes der-

hen, at man allerede da havde planer om ved østfløjens opførelse at udvide eller forlægge biblioteket til sakristiets vestre trediedel⁴³; i så fald må denne del have været udskilt fra det øvrige sakristi ved en mur og have været tilgængelig fra klostergangen gennem en dør (der findes en tilmuret dør på dette sted, sml. p. 1091). Hvis biblioteket er blevet forlagt til sakristiets vestre del, kan cellen under trappen være blevet indrettet til fængsel, således som det skete mange steder i 1200'rne⁴⁴.

(†) *Gravkapeller*. Ifølge kirkebeskrivelsen fra 1731 var der indrettet en begravelse i kirkens nordvestre kapel³¹, men på Callesens plan fra 1844³⁷ bærer kapellet påskriften »tidligere begravelseskapel« (sml. †epitaf nr. 2). I 1884 var der planer om at indrette det til ligkapel⁵⁶.

Det østligste sydkapel blev 1733 købt af amtmand v. Massow (sml. epitaf nr. 1) til arvebegravelse og med ret til at anbringe døre mod nord og syd. Hvorvidt den eksisterende dør i nord (mod koret) blev ændret, vides ikke, men der synes aldrig at være blevet anbragt nogen dør i kapellets sydmur.

Et udaterbart †*kapel* har ligget ud for nordre sideskibs anden vinduesgruppe fra vest. Det er omtalt 1731 som en lav, fra sideskibet afsondret udbygning, der tidligere havde været brugt til *skole*³¹. En tegning af J. G. Rosenberg fra 1767⁴⁵ viser kapellet, hvis nordmur flugter med nordre korsarms gavl, og hvis bredde er noget større end dets fremspring fra sideskibet. Det er muligt, at kapellet først blev nedrevet 1817 (sml. p. 1093), og ved reguleringen 1926 blev dets fundamenter af flade kampesten samt gulvresten af munkesten afdækket på det af Rosenberg angivne sted; før Eggelings restaurering kunde man i sideskibets murværk se et ommuret felt, der på det nærmeste omfattede det areal, som nu optages af den rekonstruerede østre vinduesgruppe, men spor af en eventuel arkade til det forsvundne kapel kan også have været skjult i ommuringen⁴⁶ (sml. fig. 25).

Vedligeholdelse og restaurering. 1681 siges kirken at være »fast zu Grunde ruiniert und verfallen«⁴⁷, og 1721 var kirken bygfældig, hvorfor man anmodede om et forskud på 800 mk. til reparationer⁴⁸; fra de følgende år er der en del fortrinsvis uspecificerede reparationsudgifter⁴⁹, som dog sikkert kun repræsenterer nødvendig vedligeholdelse, thi gennem 1730—40'rne er der tilsvarende udgifter til sten, tømmer og jernvinduer, som blandt andet indsattes i kirkens vestende og i sakristiet³⁸. Bygfældigheden kan næppe have været særlig stor 1721, thi en beskrivelse af kirkens tilstand 1731 siger, at hele bygningen er af stor fasthed, og at der ikke er nogen mangel udover, at vestendens stengavl »so weit sich das Dach erstreckt« (dvs. selve trekantgavlen) ikke er forhånden mere, og i dens sted er der lavet en beklædning af brædder³¹. En synsforretning fra 1706³² nævner, at vestgavlens halvdel er af rød- og hvidmalede fyrrebrædder (sml. ndf.).

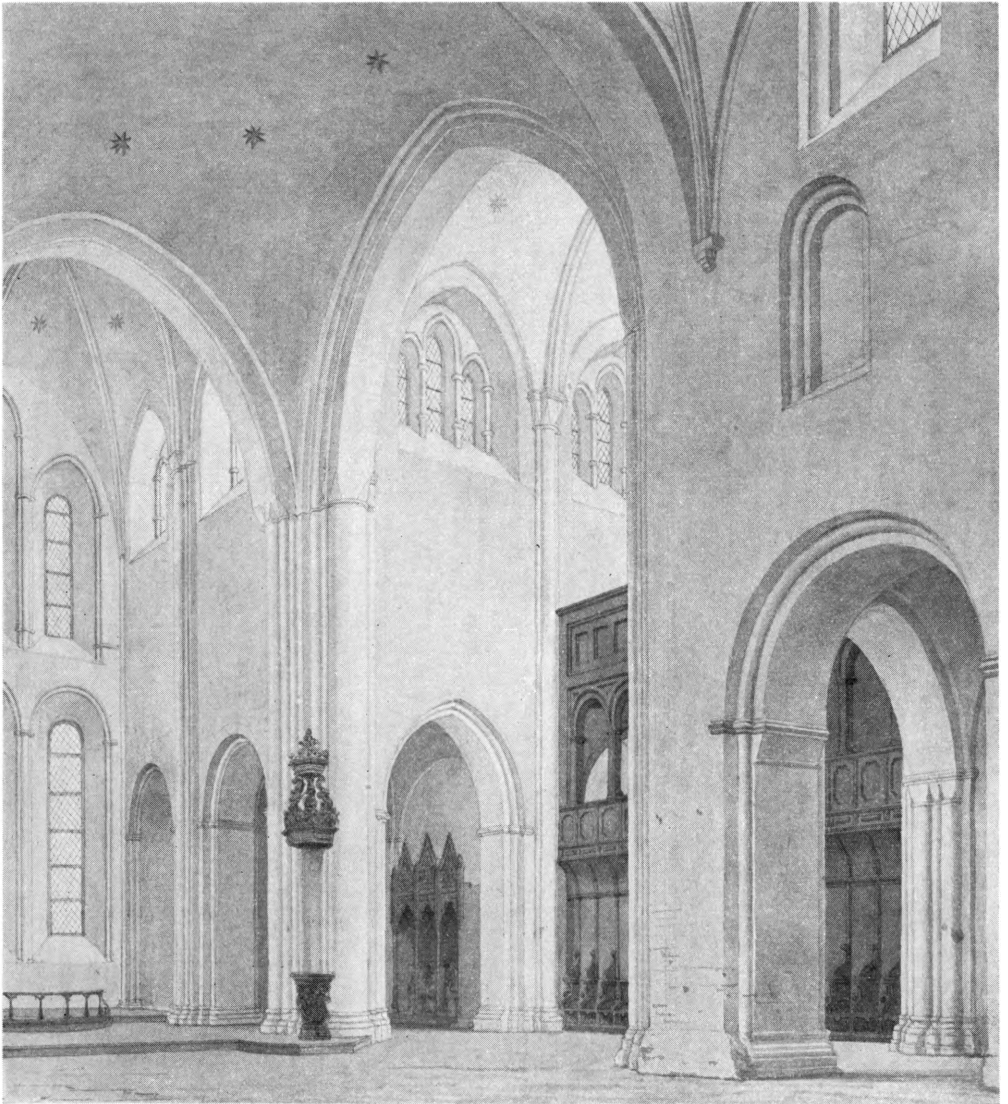

Fig. 26. Løgum klosterkirke. Indre, set mod koret og søndre korsfløj.
Efter tegning af Heinrich Hansen 1858.

1754 ff. nævnes en større reparation på mur og tag, der dog næppe har været særlig omfattende³⁸; 1769 erklærede to murmestre, at den bygfældige sydgavl nu var i orden, men på samme tid viste det sig, at vestgavlens tilstand var blevet værre end hidtil³⁸, og 1778 var der forslag om at indmure jernankre i samme⁴⁷; det var muligvis en del af den hovedreparation, som bygmester Lorentz Jacobsen, Åbenrå, fik 1281 mk. for³³. 1793 blev der opmuret henholdsvis 6 og 9 alen nedfalden mur på kirkens østside, og taget repareredes⁴⁰.

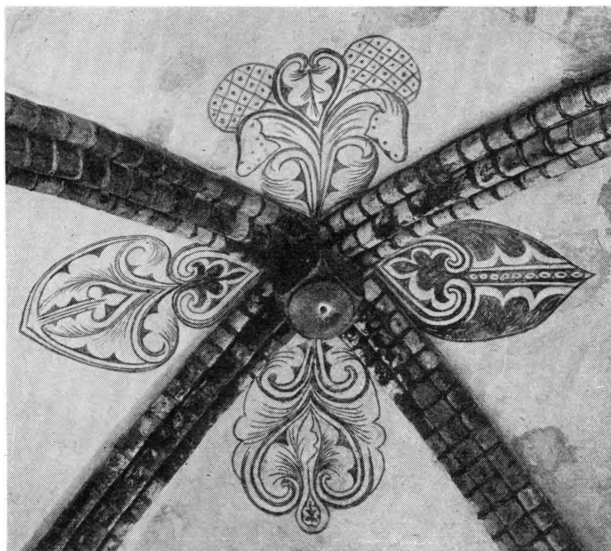
1817 nedbrød og genopførte M. Quitzau halvtaget på nord- og vestsiden⁵⁰,

og året efter reparerede han vestgavlen med snedker-, tømrer- og murerarbejde og atter 1834, hvorefter de tre vinduer blev malet hvide og vestendens træ-gavl brunrød³⁸.

1836 ønskede man en kunstforstandig mand til en kommende restaurering og henvendte sig til den kgl. bygningsinspektør⁵¹, og i årene 1844—45 gennemførte W. F. Meyer⁵² en alt andet end kunstforstandig istandsættelse. Den omfattede ifølge Helms (Trap: Slesvig) og Eggeling¹⁵: en ny vestre taggavl, en etage på forhallen i nord, en tagrytter over korsskæringen (sml. fotografiet, fig. 25), overslemning af de udvendige mure med cement, gennembrydning af en døråbning i vestgavlen midt under vinduesgruppen, tilmuring af alle de oprindelige døråbninger med undtagelse af den i nordre korsarm, og endelig en rekonstruktion i tegl og cement af forhallens søjleskafter og kragbånd. I det indre blev afslåede profiler ligeledes fornyet i cement, skrankemurene mellem korets vestfag og kapellerne (samt mellem visse kapeller indbyrdes) blev fjernet, hvorefter celebrantstolen og relikvieskabet rykkedes ud i mure mellem de to kapeller, og på tilsvarende måde flyttedes munkestolene fra korsskæringen ud i korsarmene, hvilket medførte nedrivning af dormitorietrappen.

1902 var der lokale kræfter i gang for at få Jablowski, Haderslev til at restaurere bygningen, men det blev ikke til noget, selv om regeringen i Slesvig også fandt en hurtig og gennemgribende restaurering ønskelig³⁹. Arbejdet kom først i gang lige før 1. verdenskrig og startede med en udgravning af klosterbygningerne⁵³, der ligesom restaureringsarbejdet forestodes af Eggeling. Arbejdet, der med afbrydelser på grund af krigen gennemførtes indtil genforeningen, og derefter fortsattes af den danske stat under ledelse af H. Lønborg-Jensen med C. M. Smidt som historisk sagkyndig og J. K. Jepsen som konduktør, bestod stort set i at fjerne sporene efter Meyer samt i en gennemgribende restaurering, der under Eggelings ledelse omfattede afbankning af cementpuds og udstrakt fornyelse af murværket i syd og vest⁵⁴, at lukke døren midt i gavlen, mure en ny vestre taggavl og genåbne døren i nordre sideskib samt de øvrige af Meyer tilmurede døre med undtagelse af søndre sideskibs. Endvidere fjernes forhallens overetage, og Eggeling søgte at genskabe afslutningen efter ældre tagspor, der dog nok stammer fra en af træbygningerne; desuden rekonstrueredes rundbuefrisen under gesimsen hele bygningen rundt ligesom puds, cement og hvidtekalk i det indre afbankedes. Lønborg-Jensen satte kamtakker på Eggelings forhalsgavl, murede en ny taggavl på søndre korsarm, tilsyneladende efter bevarede spor⁵⁵, og udskiftede Meyers spidse, blyantslignende tagrytter med en noget kraftigere; endvidere restaureredes stavværket i vestafsnittets vinduer, og dormitorietrappen nyopbyggedes. Som sidste del i det store arbejde restaureredes klosterfløjen.

Kirken står nu helt præget af denne sidste, omfattende restaurering. Alle

C. M. Smidt 1925

Fig. 27. Løgum klosterkirke. Malet hvælvingsros (p. 1095).

mure ude og inde er i blank mur; undersiden af arkade- og vinduesstik er dog pudsede, og hvælvene er hvidtede. Taget er teglhængt og tagrytteren tækket med kobber.

Et *solur* af kalksten uden indskrift er anbragt på korets østre sidekapel i syd og næppe identisk med den hvidmalede solskive, som omtales 1838³⁸; samme år anbragtes et solur over kirkedøren⁵⁷.

Den nuværende *vindfløj* på tagrytteren er samtidig med denne; 1728 omtales støbning af en fløjstang³⁸.

Selv om udsmykning med *kalkmalerier* var i modstrid med cisterciensernes ordensregler, har enkelte malere dog fra tid til anden dekoreret lidt i kirken. Bevaret er en bladværksros (fig. 27) fra o. 1250—1300 i hvælvningen på det kapel, der ligger inderst i hjørnet mellem kor og søndre korsarm, og en rent geometrisk dekoration fra 1300'erne på de konstruktive led i skibets to højkirkehvælv; rundstavene langs hvælvkappernes fødselslinier har skråstreger, gjordbuen trappe- og sparremønster og ribberne tværestreger; langs ribberne i østfaget er der stængler med trekløverblade, og lignende blade er benyttet i begge hvælv til småplanter over skjoldbuernes issepunkter og til rosetter omkring slutstenene. Fra o. 1400 stammer et lille kalkmaleri af en rytter, vel *S. Jørgen* (sml. p. 1051), af hvem nu kun konturstregerne ses; på anden arkadepille fra vest i midtskibets sydside; endelig er der i midtskibets første fag fra øst, mellem de to nordvinduer, en fransk lilje.

INVENTAR

I få kirker er der vist i den grad flyttet om på inventaret som i Løgum klosterkirke. Det bærer især præg af to store restaureringer, der for hårdt frem, en tysk 1844—45 under Raurath W. F. Meyer, da munkestolene endnu stod på plads og det værdifulde antemensale prydede alterbordet, og en tysk-dansk, 1913—1920—1926, hvor de forskellige inventardele, ved Niels Terman- sen¹, fik deres oprindelige farver tilbage enten ved konservering eller ved nymaling; ved denne lejlighed fik kirken sin nuværende sengotiske tavle, nye, murede alterborde, alterskranke, to klokker, ligesom prædikestolen udvidedes og stolestaderne omdannedes. Inventaret giver smukke bidrag til det så sparsomt bevarede middelalderlige tavlemaleri, og sengotisk skulptur er velrepræsenteret. Renæssance-prædikestolen og barok-fonten viser tilknytningen til Tønder. De bevarede gravsten er få og sene.

Hovedalterbordet er af røde munkesten, opført ved sidste restaurering ligesom *sidealterbordet* i søndre korsarms sydligste kapel. Ingen af de øvrige sidealtre er bevaret, men de to piscina'er (p. 1111) viser pladsen for to forsvundne. Det kalkmalede billede af rytteren på en arkadepille (p. 1095) angiver formentlig et †S. Jørgensalter; jfr. i øvrigt p. 1051.

* *Alterbordsforside* (fig. 28), o. 1325, sammen med alterbordsforsiden i Rieseby (Kreis Eckernförde) det ældste tavlemaleri inden for det gamle, danske landområde, med malerier af Kristus som verdensdommer i mandorla flankeret af seks og seks billeder fra »Marias liv«. Antemensalet, der er af eg, består af to svære planker indfattet i bagfalsen af en ramme, der på forsiden er smiget og siret med ædelstensgruber, hvori der oprindeligt har siddet bjergkrystaller eller glas på farvet baggrund; de to lodrette rammestykker er forlænget nedad, så de danner korte ben, og da det nedre rammestykke ikke passer ganske ind i udstemningerne, synes der at være sket en ændring her. Højden af antemensalet er ca. 100 cm (med ben ca. 108), bredden 267,5.

Fladen er delt i tre hoveddele, hvis smallere midtparti med dommerbilledet afgrænses af smalle lister med ædelstensgruber. Sidepartierne er vandret delt i to etager, og hver etage er ved pålagte stykker opdelt i tre trekløverarkader, der hviler på slanke halvsøjler med ens baser og kapitæler. De enkelte scener forestiller, øverst til venstre: 1) bebudelsen (fig. 29), 2) besøgeisen (fig. 30),

3) fødselen (fig. 32); nederst til venstre: 4) forkyndelsen for hyrderne, 5) S. Stefans meddelelse til Herodes og miraklet med hanen (fig. 31), 6) barnemordet; øverst til højre: 7) kongernes tilbedelse, 8) præsentationen i templet, 9) Kristus med Marias sjæl (fig. 33); forneden til højre: 10) Jesus som tolvårig i templet, 11) Josef og Maria henter den tolvårige Jesus, 12) Marias død. Nr. 6 og 9 bryder den kronologiske rækkefølge.

L. L. 1957

Fig. 28. Løgum klosterkirke. *Alterbordsforside (p. 1096).

Figurmalerierne står på vissengrøn baggrund, der i mandorlaen er stjernestrøet; personernes dragter er tvefarvede, over- eller underdragt holdt i hvid, rød, grågrøn etc. og den anden del af dragten i guld. Ved besøgeisen er Elisabeth således iført guldkappe og grøn dragt, mens Maria har hvid kappe over gulddragt; guldklædningernes foldekast er angivet ved sorte streger, mens de farvede tøjer er skyggede eller modellerede med rødt. Kristi hvide kappe i midtfeltet er helt gennemmodelleret med denne farve, således at den måske i virkeligheden skal opfattes som lyst purpurfarvet. Rammeværket er vissengrønt med pålagte guldblade, mellemrummene mellem bueslagene røde med guldblade, der i de fleste tilfælde, som rammeværkets, er store og fligede vinblade, ved felt 10—12 slanke, spidse treblade. Kristi sværdklinger er røde, søjlerne har været gyldne. Under malingen, der ligger på et meget tyndt kridtlag, spores en mønjevgrunding*.

Malerierne har aldrig været overmalet.

Hvad scenernes ikonografiske udformning angår, er det værd at lægge mærke til, at bebudelsen, fødselen (hvor Jesusbarnet ikke ligger i krybben, men på sin moders skød), kongernes tilbedelse og præsentationen i templet er gjort efter samme forlæg som det østrigske håndskrift af *Biblia pauperum* (Wien Staatsbibliothek, cod. 1198, fol.) fra o. 1320², og at bebudelsesscenen går igen i samme udformning i et Münchenerhåndskrift³ af *Speculum humanæ salvationis* fra midten af 1300'erne samt (tilnærmelsesvis) på Doberan højaltertavle⁴ o. 1310.

Kristus som verdensdommer, uden krone, men mager og med blødende vund-

* Farvelagene underkastes for tiden en analyse af konservator Steen Bjarnhof. Resultatet vil blive meddelt i *Kunsthistorisk Oversigt*.

L. L. 1957

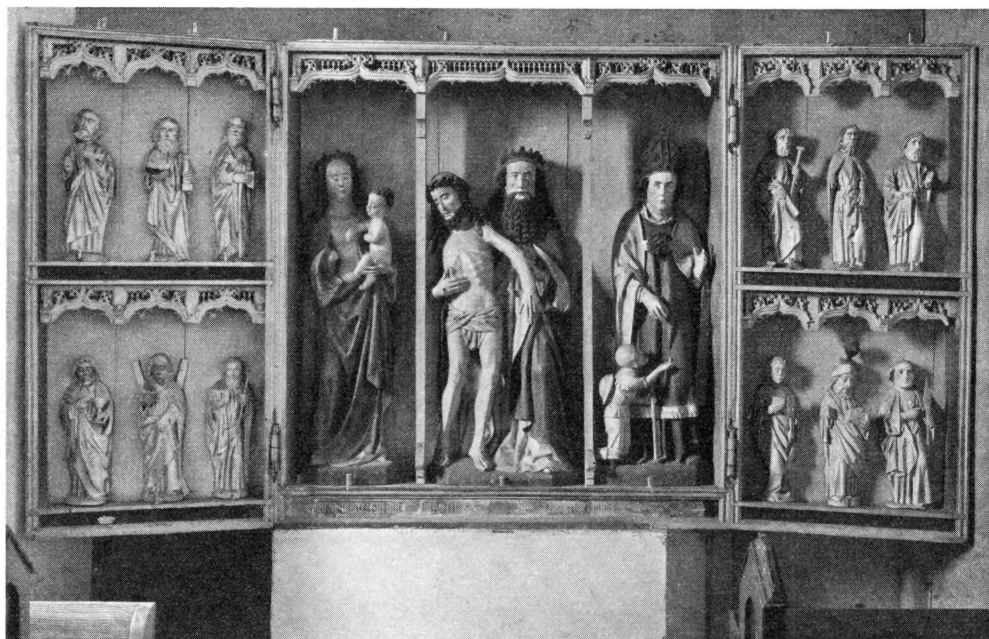
Fig. 29—32. Løgum klosterkirke.

*Alterbordsforside. Bebudelsen, besøgeisen, S. Stefans mirakel og fødselen (p. 1096).

Fig. 33. Løgum klosterkirke.
*Alterbordsforside. Kristus med Marias sjæl (p. 1096).

L. L. 1957

Hude fot.

Fig. 34. Løgum klosterkirke.

Højaltertavlen på oprindelig plads i Jerne kirke, før restaureringen (p. 1100).

der er et nyt ikonografisk træk. Scenen med Josef og Maria, der henter deres tolvårige søn i templet, er sjælden (og forekommer i alt fald ikke normalt blandt Marias syv sorger og glæder). Den femte scene med »Steffen stald dreng« er af særlig betydning; thi protomartyren S. Stefans tilknytning til Herodes som hans stallerdreng og legenden om, hvorledes den stegte hane på Herodes' bord rejser sig og gæler for at bekræfte Stefans meddelelse om Jesu fødsel, er en særlig engelsk-skandinavisk version (scenen findes også på Broddetorpfrontalet)⁵. Maleren er i øvrigt ganske internationalt præget, og det er ikke muligt med sikkerhed at fastslå, om han er dansk eller udlænding og da fra hvilket land, så meget mere som han har arbejdet efter forlæg⁶.

Antemensalet sad på sin oprindelige plads foran højalterbordet indtil kirkens restaurering 1844—45, da det fjernedes og ophængtes i søndre sideskib, hvorefter visitatoriet 1856 beordrede sognepræsten til at oversende det til Nationalmuseet⁷; her har det befundet sig siden 1857, med nr. 16118.

† *Alterklæder* (antependier). I inventarierne 1764⁸ og 1770 nævnes et rødt fløjsalterldæde med guldbremmer med amtmand v. Massow (amtmand 1723—52) og hustru (v. Grabow) våben broderet i guld og sølv.

* *Højaltertavlen* (fig. 34—38) er en sengotisk skabstavle (opr. i Jerne kirke, Skads hrd., Ribe amt) med to bevægelige fløje, fra slutningen af 1400'erne, tilflyttet 1925. Tavlen udseende før istandsættelsen fremgår af fig. 34, som også

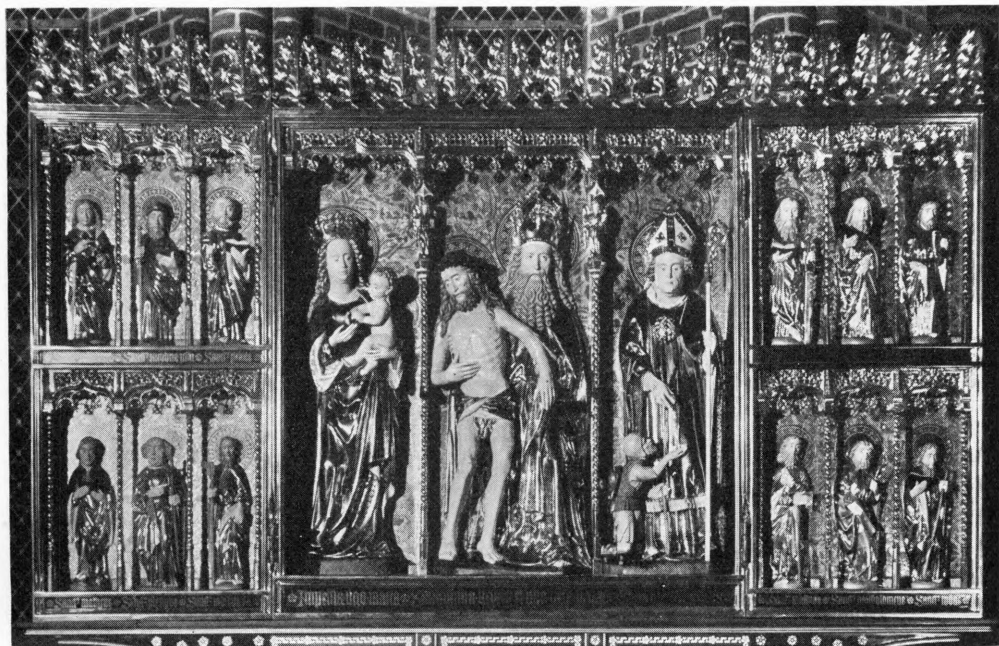

Fig. 35. Løgum klosterkirke.
Højaltertavlen efter restaureringen (p. 1100).

Niels Termansen 1925

viser apostelfigurenes vilkårlige opstilling og deres tilfældige attributter. Ved den indgribende restaurering 1925, forsynedes tavlen med en ny, høj predella, for at den kunde syne i den store kirke, tilsattes desuden enkeltheder som de snoede søjler med og uden figurer og bladfrisen, alt med forbillede i Hald kirkes altertavle (Randers amt), idet man mente at stå over for et værk af denne tavles mester, den såkaldte Imperialissimamester. Baggrund, rammeværk og figurer nymaledes med anvendelse af meget polerguld (uden skygning), navnene maledes med gyldne minuskler under apostlene, der til dels forsynedes med nye attributter og anbragtes i Hald-tavlens orden uden hensyn til deres oprindelige nummerering; den delvis bevarede, oprindelige indskrift under midtskabets tre store figurer (Maria med barnet (fig. 36), Nådestolen (fig. 37) og S. Morten) fjernedes og erstattedes med den indskrift, der står under Hald-tavlens midtfigurer, og som har givet denne mester hans pseudonym: »Imperialissima virgo Maria — Sanctissima deitas et una vera deitas — Sanctus Martinus« (»altbereskende jomfru, Maria — helligste guddom og ene, sande guddom — S. Morten«). Den oprindelige indskrift kan endnu til dels læses på det som fig. 34 gengivne, ældre fotografi: »...maria mater (Christ)i ora [pro no]bis — O bened ... miserere(?)⁹ nobis ...« (»O, Maria, Kristi moder, bed for os, O, velsignede [treenighed?] forbarnes over os«); indskriften har formodentlig sluttet med en påkaldelse af S. Morten under denne figur.

E. M. 1954

Fig. 36—37. Løgum klosterkirke.

Højaltertavlen. Maria med barnet og »Nädestol« i midtskabet (p. 1101).

Hvad angår Jerne-tavlens kunsthistoriske proveniens, kan henvises til den intime samhörighed mellem midtskabets Maria og Mariafiguren i Grarup (Haderslev amt p. 443, dér sammenstillet med Løgum klosterkirkes Anna selvtrædie, jfr. i øvrigt Kunsthistorisk oversigt). Af V. Thorlacius-Ussing tilskrives tavlen Imperialissimamesteren¹⁰.

En mulighed for at anbringe apostlene i oprindelig orden og derigennem bestemme deres identitet foreligger i den ovenfor omtalte nummerering, der findes malet bag på de enkelte figurer (sml. apostlene i Højst, Slogs hrd.), minusklerne fra a til m, og det synes da af de bevarede attributter at fremgå, at det ikke er evangeliernes, men messekanon'ens orden, der med en enkelt undtagelse er fulgt. Rækkefølgen har formentlig, som normalt, været hele øverste række fra venstre i nordfløjen til yderst i sydfløjen og herefter hele nederste række. Ordenen bliver da, øverst: (a) Peder (fig. 38b) — nøglen manglede, men typen er den vanlige —, (b) Paulus (sværdheftet oprindeligt, ligeledes vanlig type), (c) Andreas (korset skåret i eet med ryggen), (d) Jakob den ældre (fig. 38 a) — hat med ibskal, staven manglede — (e) Johannes (velsiggende den oprindelige kalk), (f) oprindeligt attribut manglede, messekanon'en har her Thomas, hvis attribut er vinklen, som er tilsat af ny; nederst: (g) Jakob den yngre (fig. 38d) — Kristuslignende, højre hånd med valketræt manglede — (h) (fig. 38c) op-

E. M. 1954

Fig. 38 a—d. Løgum klosterkirke.

Apostle i højaltertavlen: Jakob den ældre, Peder, Filip og Jakob den yngre (p. 1102).

rindeligt attribut manglede hos denne bredansigtede, skægløse gamling; messekanon'en har her Filip, hvis kors er tilsat af nyt, (i) oprindeligt attribut manglede, messekanon'en har her Bartholomæus, hvis kniv er tilsat af ny, (k) Matthias med oprindelig økse; messekanon'en har her Matthæus, idet den foretrækker Paulus for Matthias, (l) diakon med bog holdt med begge hænder, kan sikkert kun være Matthæus, (m) oprindeligt attribut manglede, er snarest Simon (med sav) eller måske den sidste i rækken, Judas Thaddæus (med kølle, der her er genfremstillet). — I midtskabet tilsattes ved istandsættelsen Marias højre hånd og Jesusbarnets to hænder, holdende på en gylden kugle. Under restaureringen forsvandt helligåndsduen, dukkede senere op og pryder nu prædikestolshimmelen i Grindsted.

Jernetavlens *forløber* (sml. fig. 19) står i kirkens nordøstligste kapel. I en maskingotisk ramme fra 1845 sidder to malerier på lærred, i storfeltet Kristi bøn i Gethsemane have, i postamentfeltet nadveren, begge signerede: »Les Iessen pinxit Apenradensis 1799«. Den oprindelige, hertil hørende ramme, der leveredes af snedker Christopher Quitzau 1798, havde plads til tre billeder; den var lavet af 2½ tylt af de bedste »Wahlbretter« for 15 rdl., arbejds løn 26 rdl. og ialt 48 rdl. 24 sk. 1799 leverede Quitzau en ny »Gloria« og tre rammer til

altertavlen, som Jessen ifølge regnskaberne malede »mit dreyen Biblischen Kupferstichen und Auszierung« for 400 mk.¹¹

Om den tidligere †*altertavle*, der ved denne lejlighed blev kasseret, meddeler synsforretningen 1706¹², at det var et lille alter af træskærerværk, og regnskabet for 1800¹¹ oplyser, at træet dette år blev solgt til (murer) Christen Matzen for 18 mk. Nogle udaterede optegnelser af Søren Abildgaard¹³, formentlig fra 1776, da han tegnede i Sønderjylland, beskriver tavlen som meget lav, »men meget fiint i Træ udarbejdet og ziiret med Løv-Værk og Pyramider [fialer?], som var ægte forgyldt, dog beskadiget. Paa Altertavlens Fløj Døre var nogle Helgenes Billeder mahlede, men til Deels beskadigede og ukiendelige, deres Navne var mahlede med hvid Farve paa sort Grund, i sydlige Fløi S^{tus} Bernhardus, S^{tus} Laurentius, S^{tus} Nicolaus og en Quinde Helgen, hvis Navn var ukiendeligt. Paa nordlige Fløi Sta Margareta, S^{tus} Martinus, S^{tus} Stephanus, S^{tus} Benedictus«.

Sidealtertavler. 1) Unggotisk, lidt yngre end alterbordsforsiden (p. 1096), muligvis fra samme værksted som celebrantstolen (p. 1111), egentlig ikke en tavle, men et *relikvieskab* (fig. 39) med dørfløje, svarende til et skab af samme type i Doberan klosterkirke¹⁴ fra o. 1275, prototypen for de senere fløjaltertavler.

Det lille skab, 181 × 133 cm, er af tre hylder delt i fire rum, der atter middeles af sprossen for døranslaget; hver hyldehalvdel tvedeles atter af to arkader svarende til celebrantstolens, og her som der bemærker man en morsom leg i ornamenternes komposition, hvor bestemte ornament gentages i hel eller halv form forskellige steder i arkadeværket. Dørene er glatte på begge sider og består af 4 cm tykke planker, der kun holdes sammen af fem kunstfærdige gangjern. Ydersiderne kan dog være afhøvlede i ny tid, hvorved mulige spor efter reliefdekoration (jfr. Doberan) er gået tabt. Skabet låses ved en jernstang, der fra en lille niche øst for skabet skubbes ind gennem øskener i dørene, hvor den tidligere kunde låses, ligesom man har kunnet låse lemmen for nichen.

På indersiderne af skabsdørene er der malerier af glorificerede helgener og apostle stående i malede arkader (fig. 40), der i store træk svarer til hyldernes skårne arkader, også pladsmæssigt. Billederne har angivet, at der i skabets tilsvarende rum fandtes relikvier af den pågældende helgen, formentlig i kostbare indfatninger. Figurerne navne læses med spinkle, gotiske majuskler over hvert billede. I modsætning til alterbordsforsidens malerier er disse billeder stærkt opmalede (jfr. nedenfor). Nævnet i rækkefølge fra venstre til højre ses i øverste række: apostlene Johannes (med guldkalk), Peder (med nøgle og bog), Paulus (med sværd) og Jakob den ældre (med vandringsstav og taske, på hovedet hat med opkrattet skygge); kun Pauli navn, »St. Paulus«, ses nu. Næstøverste række: »Georgius« (fig. 40a) — i rustning til hest, dræbende dragen med spyd — »S(anctus) Clemens« (fig. 40 b) bispeklædt, med anker og bog — »Dionisius«

Fig. 39. Løgum klosterkirke. Relikvieskab (p. 1104).

E. M. 1957

(bispeklædt, med stav og sin afhuggede hovedskal), »S(anctus) Mauritius« (hermelinbesat hue, spyd, sværd og korsmærket skjold). Næstnederste række: »Bernardus« (fig. 40 c) — kronraget, i munkekutte med bispestav — »S(anctus) Ambrosius« (fig. 40d) — bispeklædt, med stav og velsignende højre — »Augustinus« (som foregående), »S(anctus) B[enedictus]« (som Bernhard, men med bog i højre). Nederste række, fire kronede helgeninder: »[S(an)c(t)]a [Barbara]« (med bog og palmegren, brystet gennemboret af et sværd), »S(an)c(t)a Katerina« (med sværd og knivbesat hjul), »S(an)c(t)a Margareta« (med korsstav og bog) og »S(an)c(t)a Ursula« (med bog og palmegren, brystet gennemboret af en pil).

Figureerne står nu på en mørkegrøn, næsten sort baggrund inden for de gyldne arkader, over hvilke der er snart grøn, snart rød staffering; men den mørkegrønne farve skyldes maleren C. L. Jessen, der 1885 restaurerede skabet; oprindelig har her været blåt laseret sølv som på alterbordsforsiden; især den øverste billedrække er blevet ret kraftigt restaureret 1885, og Peder havde fået et sværd i stedet for nøgle, ligesom Jakobs pilgrimsstav var forvandlet til en bispestav; dette ændredes ved Niels Termansens genrestaurering 1925. Ved samme lejlighed konstateredes det, at adskillige af de forgyldte søjler og bueslag var fornyede i fyrretræ ligesom sider, bunde og det øverste stykke.

Skabet er nu som før 1844 anbragt i lukkemuren i korets nordvestre arkade; 1844 flyttede Meyer det til lukkemuren mellem de to østkapeller, der er nordre korsarm nærmest (sml. fig. 19). 1881¹⁵ omtales det blandt sager ude af brug, som et indmuret relikvieskab med alle malerier på dørføjene.

2) O. 1400—25. *Maria med barnet*, 73 cm høj, Maria siddende på en bænk med vanlige gotiske profiler, iført løstsiddende kappe over glat kjortel, der kun er angivet med et bælte (ikke med halsudskæring). Det tykke hår, der falder ned under kappen, er bølgerillet. Jesusbarnet sidder, iført fodlang kjortel, stift på moderens højre arm og støtter de store fødder på hendes skød; håret ordnet i bukler, der går radiært ud fra issen; store ører; barnet modelleret på ryggen, Mariafiguren udhulet. Af de sparsomme farverester synes at fremgå, at Maria i alt fald har haft gylden overkjortel; her, på ydersiden ses også røde farvespor, på foersiden blå. Gruppen er noget medtaget: Mariafiguren mangler krone-takker, næsetip og venstre hånd, barnet hele højre arm og venstre underarm. Om værksted, se under nr. 3. Opstillet i en niche i nordvestkapellet.

3) O. 1400—25. »*Nådestok* (sml. fig. 14); nu er kun den medtagne Gudfader-skikkelse bevaret, siddende stift, frontalt på en tronstol med almindelig gotisk profilering. Figuren har mistet kronetakkerne, næsen, begge underarme og hænderne, der har holdt korset med den døde søn; kronen og det rillede baghår er skåret i stykker for sig, figuren stærkt hulet. Sekundære farver. Både nr. 2, der svarer til Maria fra himmelkroningsscenen i Agerskov (Haderslev amt p. 877) og nr. 3 er fra samme værksted som en Maria med barnet og en Johannes døber i Adelby (Landkreis Flensburg)¹⁶.

4) Sidste halvdel af 1400'rne. *Abbed* (fig. 43), S. Bernhard eller S. Benedikt, ca. 130 cm høj foran bagvæggen af det oprindelige, lille alterskab, hvis spor efter hængselbeslag viser, at det har været til at lukke med sidevægge og fordøre. Det har været godt 155 cm højt. Sekundær staffering (sort, grønt, egetræsfarve), hvorunder ældre farver. I søndre korsarms sydniche, mellem nr. 5 og nr. 7.

5) Sidste fjerdedel af 1400'rne. *Anna selvtredie* (fig. 41), nær beslægtet med Grarup-madonna og derigennem med den nuværende Løgum-altertavle. Anna, 98 cm høj, sidder på en stol med høje, kraftige rygspir og spinkle forspir, med sin datter, 70 cm høj, stående ved højre side, mens hun i venstre hånd bærer det nøgne Jesusbarn. Også her er skabets bagklædning bevaret, men høvlet på siderne, så hængselsporene er forsvundet; foroven er det stumpvinklet tildannet og har i nyere tid fået tilsat en profileret afslutning for at danne pendant til Pietà-gruppen (nr. 7). Sekundær staffering.

6) Sidste halvdel af 1400'rne. *Jakob den ældre*, 65 cm høj, sikkert stammende fra en ret anselig fløjaltertavle med apostelrækker i sidefløjene. Typen den almindelige sengotiske med opkrattet hat, hvorpå muslingeskal, åben bog i højre, ny stav i venstre hånd, rejsetaske over venstre skulder. Fladt, stærkt

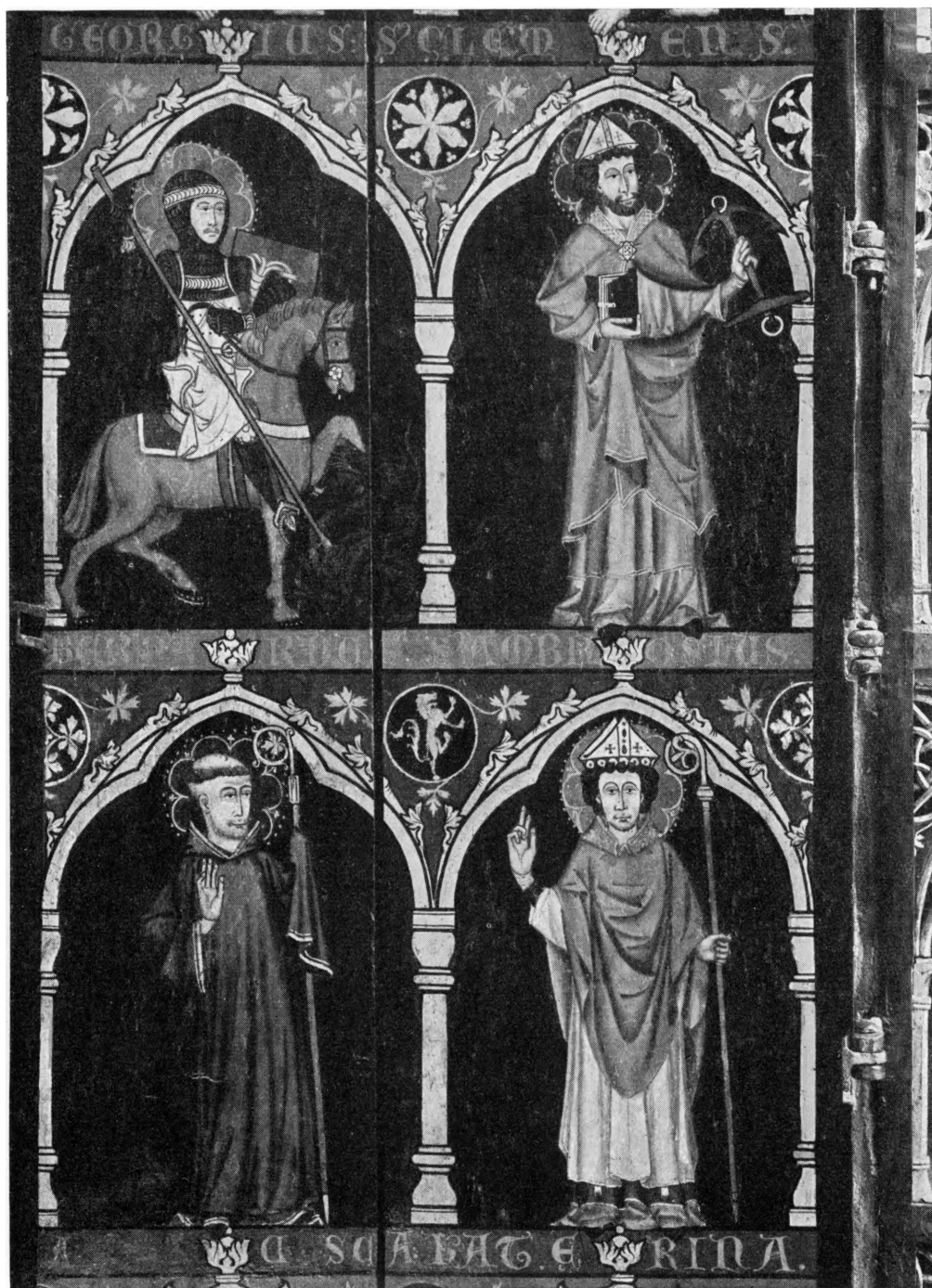

Fig. 40 a—d. Løgum klosterkirke.
Relikvieskab, fire af fløjmalierne (p. 1104 f.).

E. M. 1957

Fig. 41. Løgum klosterkirke.
Sidealtartavle. Anna selvtrædie (p. 1106).

E. M. 1954

stileret fuldskæg. Sekundær staffering. Opsat på ny bagklædning med konsol på dormitorietrappens østside.

7) Første fjerdedel af 1500'rne. *Pietà* (fig. 42). Maria siddende, ung og forgræmmet, holdende sønnens afsjælede legeme skråt, halvt liggende, halvt svævende over skødet. Gruppens højde er 112 cm, Kristi legeme 100 cm. Sekundær staffering. I samme niche som nr. 4 og 5.

8) Første fjerdedel af 1500'rne. *Kristus som smertensmand*. Figuren, der med den blok, den sidder på, måler ca. 135 cm, har mistet en del af næsen og begge underarme, hvad der i nogen grad tilslører arbejdets kvalitet. Figuren er ikke udført med samme krasse realisme som den ovenfor beskrevne *Pietà*-gruppe. Hovedet med den store, tovsnoede tornekrone er Jidelsesfuldt bøjet, og bortset fra muskelpartiet over midjen er der ikke gjort nøjere rede for anatomen. Lændeklædet falder med en bredt flagrende flig ned på figurens højre side. I brystet, under halsen, er der et ret dybt og tilspidsende, rundt hul, hvori der

J. K. Jepsen fot.

Fig. 42—43. Løgum klosterkirke.

Sidealtertavler. 42. Pietà (p. 1108). 43. Abbed, S. Bernhard ell. S. Benedikt (p. 1106).

er gammel kridtgrund, ellers ses kun sekundære farvespor. Sædet, hvorpå smertensmanden sidder, er skåret som et murstykke af munkesten fuget med skarpryggede fuger, til dels dækket af et klæde. Af V. Thorlacius-Ussing tilskrevet Claus Bergs værksted. Anbragt i en niche i nordvestkapellet (sml. nr. 2 og 3).

*Altersølv. Kalk og disk 1747*¹¹, nøje svarende til Feldsted (Åbenrå amt) og fra samme værksted. Foden, med tværrillet fodplade, begrænses af fire kølbuer og rejser sig i en svajet, ottesidet pyramide; pånittet krucifiks. Skaftleddene er glatte, lave og trinde, knoppen med rudebosses indrammet af bølgester. Oprindeligt, bredt, lidt udsvajende bæger med nyere, påloddet tud. Højde 23 cm. Den tilhørende disk er uden ornament, men randen dannes også her af fire

kølbuer. Begge dele er stemplet med Åbenrås bymærke og mestermærke C C H i rektangel for Carl Christian Hoffmeister (Bøje 1203).

* *Alterkalk* (fig. 44), fra slutningen af 1400'rne, foden nøje svarende til kalkens i Katharinenheerd 1465 (Kr. Eiderstedt)¹⁸. Den sekskantede fod, med bred fodplade og gennembrudte firblade på standkanten, har på den ene side en fastnitted, støbt krucifiksgruppe flankeret af to graverede figurer, til (heraldisk) højre den kronede Maria med barnet på måneseglen (den apokalyptiske Madonna), til venstre den knælende Frantz af Assisi, som modtager stigmatiseringen, der som stråler kommer fra et svævende krucifiks med fire vinger. Foran Frantz en sovende, kutteklædt skikkelse. I de andre felter er der langs kanten en minuskelskrift; »iens spendh ok frue anna eriksdoter« (henvisende til J. S. til Udstrup, der 1502 skrev sig til Øland, sidst nævnt 1520, og hustru); deres tilknytningsforhold til Løgumkloster er ukendt, og kalken (som er nævnt i inventariet 1764)⁸ turde være sekundær i kirken her. Skaftleddene er sekskantede, med småstave foroven og forneden, og under det nedre er der en fremspringende krave; både denne og småstavene er dekoreret med tremulerstik. Det nedre skaftled, der nu vender på hovedet, bærer minuskelindekriften: »v[irgo] maria«, det øvre: »ihesus«. Den store knop har spidse stavværkstunger foroven og forneden og i stedet for det vanlige cirkelvindue en konkav fordybning med gennembrudt firblad; på de fremspringende rudebosser minusklerne: »Ihesus«. Ret stort bæger med smige, svagt udsvajende sider. Højde 19 cm. Yngre *disk* med cirkelkors, flettede arme med ombøjede spidser. Siden 1857 i Nationalmuseet, hvor sættet har nr. 16119. *Vinkande* og *oblatæske* er af plet. Stor *ske* med snoet skaft og indprikket: 1881.

†*Alterkalk*. Inventariet 1764⁸ nævner også en sølvforyldt kalk og disk, hvoraf kalken vejede 1 pund 16 ½ lod; den havde på foden et uforyldt krucifiks og en tysk indskrift med kirkens navn. Begge dele havde ifølge guldsmedens udsagn Åbenrås mærke.

Sygekalk 1743¹¹, ifølge regnskaberne leveret af Nis Nissen i Tønder, som modtog 10½ lod sølv og selv tillagde 5 lod. Kalken er af almindelig baroktype, med ret stejl, sekstunget fod over nu næsten afklippet fodplade, trindt skaftled over lodret riflet bånd, knop med indpunslede tunger på over- og undersiden, midtdelt og begrænset af påloddede bølgelinier; højt, foroven udsvajet bæger. Af stempler er kun bevaret det øverste af Tønder-skibet på den beklippede fodplade. *Disk* med graveret cirkelkors og under bunden to stempler, Tønders og mestermærket N. N. i rektangel (sml. Bøje p. 415). *Oblatæske* af form som en fladtrykt kugle, hvis øverste halvdel dannes af låget. Både dette og æsken har de samme indpunslede tunger som kalkens knop og samme påloddede bølgestav og er formentlig fra samme værksted, muligvis indesluttet i den udgift til guldsmed på 25 mk. 8 sk., der anføres under 1743¹¹. I låget er indsat en

»medalje«, der på ydersiden viser Maria med barnet, siddende i måneseglen, på indersiden lidelsesredskaberne.

Alterstager o. 1575, af messing eller meget lyst malm, 44 cm høje, i gotiserende former, med tre blødt profilerede ringe om det høje cylinderskaft; tre huller på fodskålen antyder forsvundne ben.

Alterskranken, af smedejern, stammer fra sidste hovedrestauration. Den tidligere skranke, af den almindelige sønderjyske type med støbejernsbalustreformede som træer, formodentlig, fra o. 1875, står i materialhuset.

**Hoved til bispestav* (fig. 45—46), ungotisk, fra sidste halvdel af 1200'rne, af elfenben, bestående af krumning og rund, fladtrykt, glat knop (med nyere trætap).

I krumningen er der gennembrudt ungotisk, men endnu fyldigt, vinrankeværk, og midt i rankeslynget sidder en biskop i skrud, med stav i venstre hånd, mens højre holdes (bagvendt) velsignende foran brystet. Bagsiden (fig. 45) optages helt af rankeværk, der delvis dækker bispens summarisk skårne ryg.

Kun få oprindelige farver er bevaret. Klædningsstykkerne er bræmmede med guld; gylden er også messehagelens gaffelkors og amictus udvendig, mens en dybrød farve er bevaret på indersiden ligesom på hagelens bagside. Hår og sko har vistnok været forgyldt, ligeledes blade og frugter, i alt fald sidder der guldrester. Man har villet gøre stykket snart engelsk¹⁹, snart tysk²⁰; det første har ikke megen sandsynlighed for sig. Der er intet i vejen for, at det kan være et hjemligt arbejde. Siden 1857 i Nationalmuseet, hvor stykket har nr. 16120.

Piscina'er. I det nordligste østkapel (Smidt fig. 38) og i nordvestre kapel (Smidt fig. 39) er bevaret et piscina; begge er retkantede, i tværsnit kvadratiske blokke af munkesten med konkav fordybning (og afløb) i oversiden.

Vægskabet i korets nordøstre skrankemur har gangjern, der ender i rosetter. Staffering fra 1923, grøn og forsølvning. På lågens inderside ses rester af en stående mand med glorie, på blå baggrund. Gitterlågen har gennemstukne stænger. Dette skab er formentlig et af de »tvende andre mindre«, der ifølge Helms flyttedes og anbragtes sammen med relikvieskabet 1844 (sml. p. 1106).

Celebrantstol (fig. 48), tresædet, for den gejstlige, der celebrerede messen, og hans to hjælpere, diakonen og subdiakonen, ungotisk, samtidig med det oven-

Fig. 44. Løgum klosterkirke.
*Alterkalk (p. 1110).

Fig. 45. Løgum klosterkirke. *Hoved til bispestav, bagside (p. 1111).

for omtalte relikvieskab. Stolens tre spidsbuede arkader bæres af fire slanke søjler med klokkebase og bladkapitæl, og i forbindelse med disse ses det fra østafsnittet velkendte tre-rundstav-profil²¹; de sekskantede fialers spir er fra 1925. Mens den midterste af de tre spidsgavle er glat med et moderne maleri, der er restaurators supplerings af den oprindelige malerirest (nu i Nationalmuseet), der ses fig. 47, er de to flankerende gavle (fig. 47—48) smukke eksempler på gotikkens virtuose træskærererkunst med gennembrudt rankeværk i indviklede formationer, men dog udført efter et fast system.

De tre sæder er af almindelig munkestolstype med støttesæder (misericordier) på undersiden af sæderne i form af et halvt søjlekapitæl; rummet over sæderne dækkes af et tøndehvælv, udskåret i een svær egeplanke. Nogen bagvæg var ikke bevaret, og de glathøvlede kanter på flankevæggene viser ikke spor efter nogle. Sandsynligvis har der da blot været et bagtæppe i stolen, der er indsat i murværket, således at halvdelen af flankevæggene er synlige; 1926 blev stolen på ny anbragt i koret over for relikvieskabet, hvorfra den var fjernet 1844 (sml. p. 1116).

Stolen står nu (delvis) med oprindelig staffering, der fremkaldtes 1925²² under en gråbrun maling, stafferet med guld, rødbrunt og mørkeblåt, hvorunder der

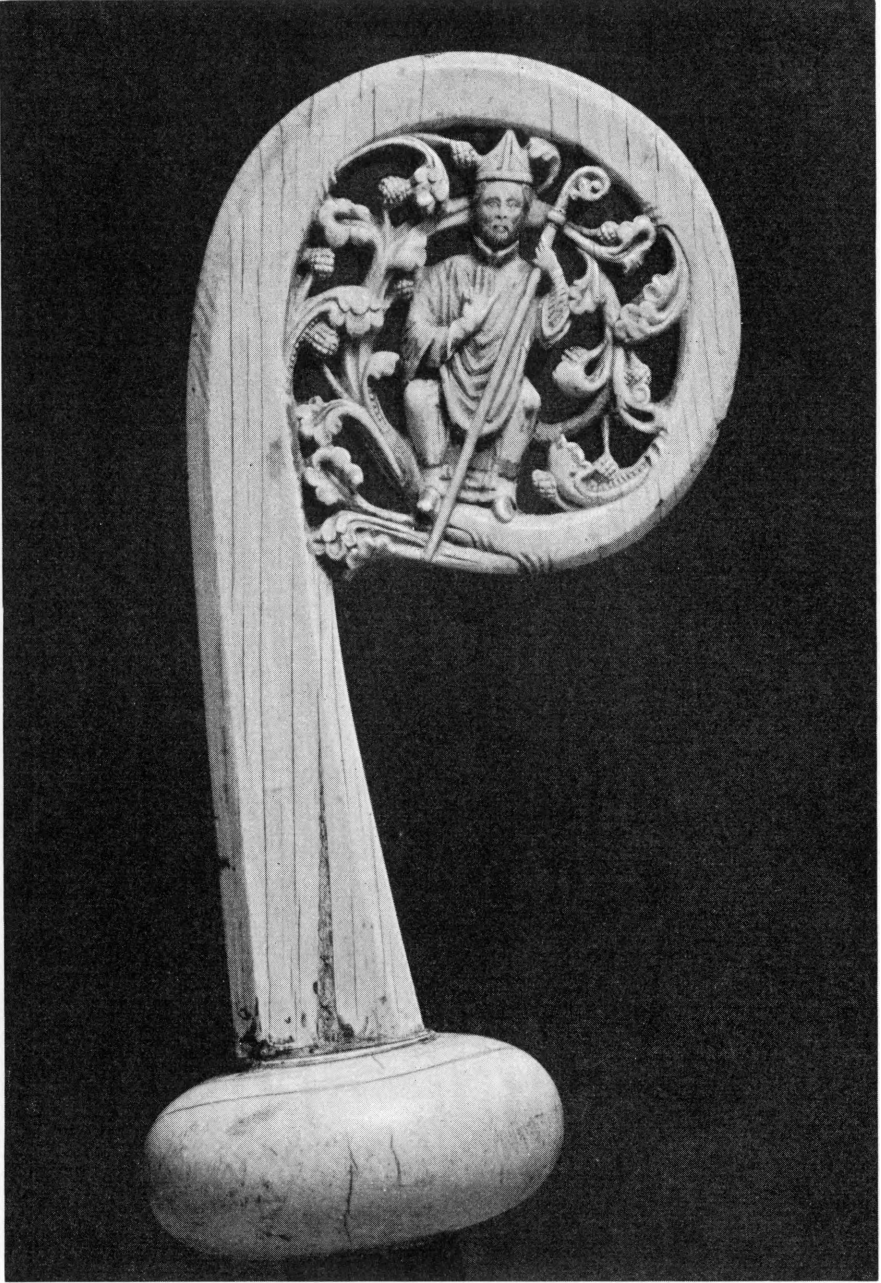
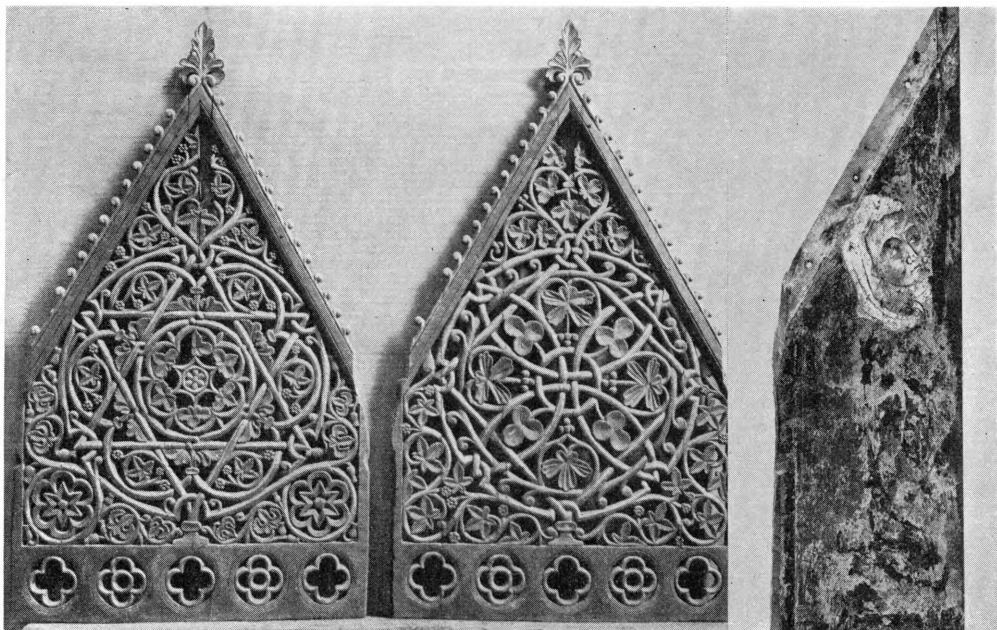

Fig. 46. Løgum klosterkirke. *Hoved til bispestav, forside (p. 1111).

atter lå endnu to yngre lag, en egetræsmaling og en lys grågrøn. Hovedfarverne, der ifølge konservator ligger på en rødbrun bolusgrund, er rødt, grønt og brunt. Søjlerne er grønne med røde profilringe, og kapitælerne har vekselvis røde og grønne blade, men så raffineret, at hvert blad oprindeligt inderst var

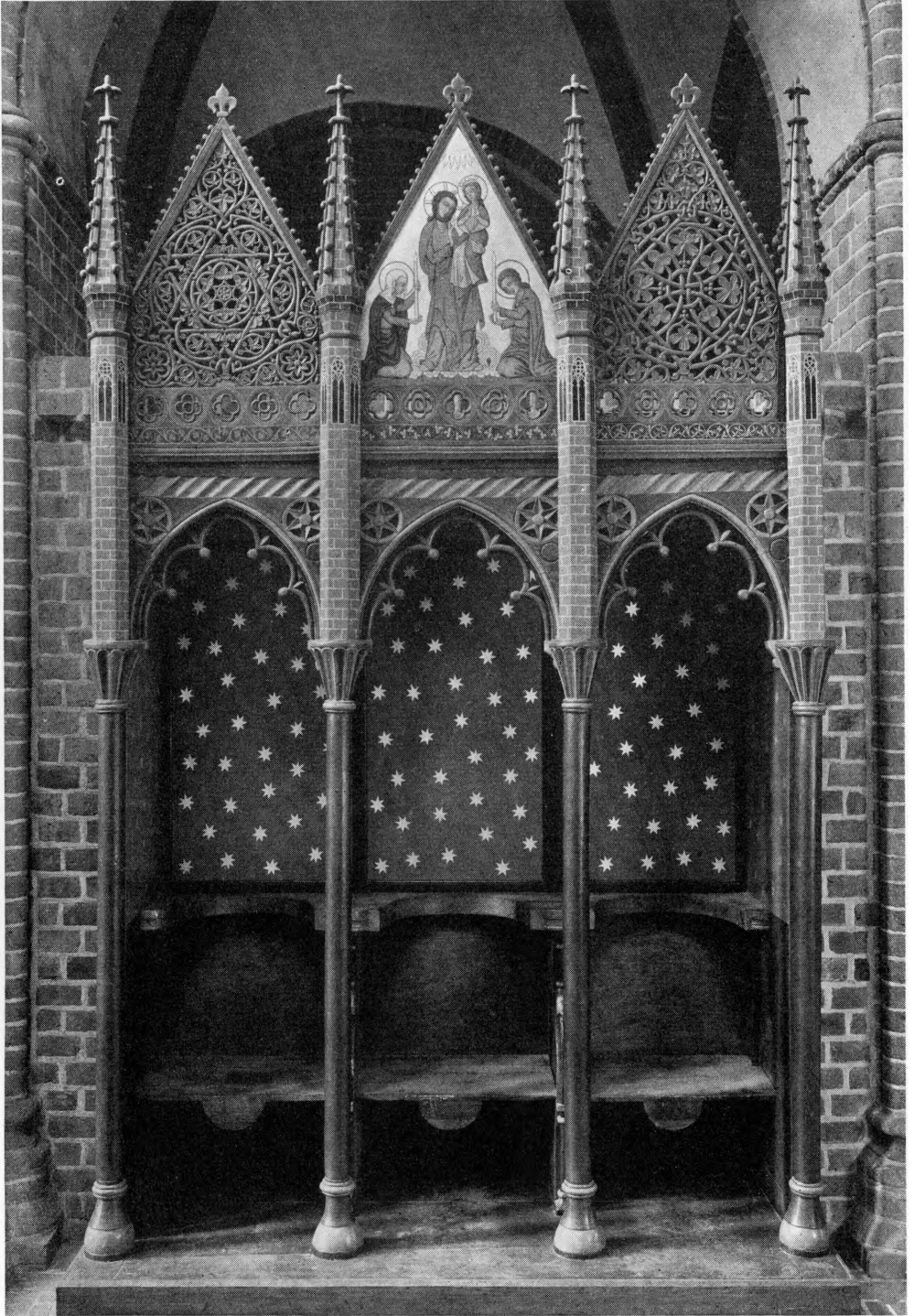
Niels Termansen 1923

Fig. 47. Løgum klosterkirke.

Gavle fra celebrantstolen, til højre del af *midtgavl med oprindeligt maleri (p. 1112 ff.).

malet med lasur, men kanten ulaseret. Hist og her stak mønjerødt ind i stedet for den zinnoberrøde og grøn dækfarve i stedet for lasuren, og i disse tilfælde stod den grønne dækfarve med brun kant. Disse lunefuldheder, der sikkert har bidraget til at give stafferingen liv, har man ikke gentaget, og kapitælbladene er nu blot ensartet røde og grønne. De ottekantede tårne (og nye spir) står med murstensskifter, hvori der er sorte vinduer med hvidt stavværk. Gensimsens bølgeranker varierer i farve over hvert sæde. Gavltrekanternes gennembrudte slyngværk er nu rødbrunt — oprindeligt stod det med lysbrun bolusfarve. Indvendig er flankevæggene røde med sølvstjerner, og disse farver er gentaget på den nyindsatte bagvæg. Tøndehvælvet er malet med en lys, gulgrøn dækfarve uden lasur og delt i tre krydshvælv af parallelle streger i forskellige farver, ledsaget af blomster skiftende i rødt, grågrønt og brunt, svarende til den yderste streg i ribberne. Sæderne er umalede undtagen på søjler, hoveder og støttesæder. Flankevæggene havde aldrig haft udvendig maling; nu er den synlige del grøn som søjlerne.

På den midterste gavl, der 1925 tildels dækkedes af en skåret bisp ehue over korslagte bisp estave fra nyere tid, fremdroges sparsomme rester af et maleri (fig. 47) på forgyldt baggrund; bevaret var af en midtfigur kun to fødder med naglegab, altså Kristus, samt to knælende sidefigurer, mod øst en kvinde med glorie, der markeredes af en sort streg med hvide prikker; det næsten helt be-

N. E. 1957

Fig. 48. Løgum klosterkirke. Celebrantstol (p. 1111). Midtgvavlens maleri nyt.

varede ansigt var malet med en lys, næsten hvid farve, øjne, næse og mund med tynde, skarpt optrukne konturer i brune og rødbrune farver, øjnene grå med sorte pupiller, og om hovedet var der et hvidt klæde. Af den anden figur var kun lidt af ansigtet og glorien bevaret. Det kunde dog ses, at begge figurer var iført rød kjortel og grøn kappe; farverne er mørke og lakagtige. Det oprindelige maleri er nu i Nationalmuseet (D. 10868), det indsatte frit komponeret efter det.

1881¹⁵ nævnes under sager ude af brug en korherrestol med snitværk; mellem 1844 og 1926 stod stolen på nordsiden af skrankemuren mellem søndre korsarms to østkapeller (sml. fig. 26).

Munkestolene (fig. 49). Engang mellem 1502 og 1514 fik kirken nye munkestole, hvoraf der nu kun er bevaret ni. Deres oprindelige plads var i munkekoret, som omfattede korsskæringen og midtskibets østre hel- eller halv-fag. En stolestedefortegnelse 1681²⁶ nævner 38 stader (munkestole?) i koret, og synsforretningen 1706¹² siger blot: I koret munkestole på begge sider.

Stolene er opbygget efter sådanne stoles almindelige princip med klapsæder, der har misericordier (sml. celebrantstol), halvrunde ryg- og armlæn, glat rygpanel samlet som fyldinger mellem rammeværk, hvorover der har været en nu fornyet profilbjælke med (ny), kvartrund baldakin; for enderne har de endnu delvis bevarede, reliefsmykkede gavlplanker stået, men deres øvre afslutning (sikkert et højt spir) er forsvundne, ligesom baldakinens afslutning fortil er ukendt. Under sæderne er der et gitter samlet af ret svære, lodret og vandret stillede planker. Mellem sæderne løber pryd- og støttelister, der ender i en slags kugleblomst, svarende til celebrantstolens hoveder. Nogle af misericordierne er fornyede. Rygpanelets rammeværk har kraftige profiler, dog skråkant ved fyldingens underside.

Størst interesse påkalder de fire gavle, hvis relieffer viser, at disse stole og det nuværende orgelpulpitur er leveret af samme værksted, hvis djærve form og videre sammenhæng omtales i forbindelse med orgelpulpitret nedenfor.

De to bedst bevarede gavle er »abbed-gavlene«, der nu er samlet om de fire sæder i det sydligste af de to kapeller, thi her er ikke blot ydersidernes relief, men også den spidsbuede afslutning med det næsten frit skårne, tidselagtige rankeværk; over spidsbuens yderside bemærkes et tidselagtigt treblad, der på grund af den runde baldakin er udeladt på vægsiden; det er forløberen for det først fyldige, siden mere enkle og stiliserede treblad, der bliver et af ung- og højrenæssancens kæreste motiver. De to abbeder forestiller de fra relikviealteret kendte ordenshelgener, Bernhard (med rosenkrans og højre hånd velsignende hævet) og Benedikt (med stav — øvre del fornyet — og bogpose). Under hver af dem er der et lodret stillet, gotisk skjold, under Bernhard med vandret skaktavlet bjælke over lodret stav mellem rygvendte buer, under Benedikt

Fig. 49. Løgum klosterkirke. Munkestole, mellem 1502 og 1504 (p. 1116).

med Georgskors. Gavlenes indersider er prydet med spinkle, tredelte stavværksvinduer, der når fra ryglæn til baldakin; også her ses trebladet. Foran gavlene står slanke, kantede søjler.

De to andre gavle svarer nøje til de førstnævnte, men buespidserne med tidseleværket udvendig og stavværket indvendig er fornyet. I det ene gavlstykke er Maria med barnet fremstillet, kronet og stående på måneseglen, der har menneskeansigt (den apokalyptiske Madonna), i det andet S. Kristoffer med Jesusbarnet og småsjæle i skuldertasken (fig. 49). Under reliefferne findes de våben, der daterer stolene, hertug Frederik I.s og hans hustru Anna af Brandenburg; de blev gift 1502, og hun døde 1514.

Træet står nu afrenset uden mindste farvespor, således at nytilsætningerne ved restaureringerne 1845 og 1925 er let kendelige. I Nationalmuseet findes en del rester fra andre munkestole (nr. D. 10869).

Indtil 1844 stod stolene på plads i korsskæringens nord- og sydside; Meyer rykkede dem lidt ud i korsarmene (jfr. fig. 26); siden 1926 står resterne i de kapeller, der flankerer højkorets vestre del.

Døbefonten (fig. 51), fra 1704, er stilistisk sikret som et værk fra det Peter Petersenske værksted i Tønder (jfr. p. 1017 note 33) og svarer nøje til fonten fra o. 1703 i Fahretoft (Kreis Südtondern). Begge er af blødt træ. Kummens profilgesims bæres af tre velnærede putti, der står mellem store, fligede akantusblade og frugtbundter på en profilfod, hvis nederste led er en karnis. *Himmelen* (fig. 18, 20) har gesims fornedet og over de storbladede akantusbøjler; foran disse er der tilsvarende topstykker, de tre med våbenskjolde, eet — der støttes af engle — med religiøs indskrift (reliefversaler): *Lasset die Kindlein zu mir kommen etc.* Under hvert våben, af hvilke kun det førstnævnte har hjelmtegn, står stifternes navne: Barbara Elisabeth Stahlen, Hinrich Stahl, Ambtschreiber, Dorothea Stahlen Ao 1704. Mellem topstykkerne står småengle med lidelsesredskaber. Både stol og himmel har gennemgået to store reparationer, den første 1844—45, ved hvilken lejlighed en del billedskærerarbejde fornyedes, bl.a. en af englene på himmelen og de oprindelige farver overmaledes med en grønlig farve, der havde gule »lys« på kanterne i et forsøg på efterligning af bronze. 1923 fjernedes denne overmaling tilligemed den oprindelige, der imidlertid genfremstillede, og fonten blev atter snedkermæssigt istandsat. Farverne er hvidgråt (akantusbladene), blå, grønt og guld samt lidt rødt. Midt i korsskæringen; før sidste restaurering stod fonten ved den sydøstre korsskæringspille (sml. fig. 26), hvortil den vistnok var flyttet af Meyer. Oprindelig har kirken ikke haft font.

Dåbsfad, sydtysk, o. 1550—75 med relief af bebudelsen inden for yderst en majuskel- og inderst en minuskelring. Tvm. 51 cm.

Korbuekrucifiks, ungotisk, fra 1. halvdel af 1300'erne med nye sidefigurer.

I. Hertzsprung 1898

E. M. 1954

Fig. 50—51. Løgum klosterkirke. 50. Prædikestol (p. 1119). 51. Døbefont 1704 (p. 1118).

Den over legemsstore figur hænger i usymmetrisk strakte arme, med fremad-hældende hoved, der bærer tovsnoet tornekrone. Legemet er kraftigt, og ribbene er tydeligt angivet; lændeklædet har den for tidsperioden typiske form med fremfaldende fold og spids hængesnip til hver side. De ret store fødder er overlagte. Af det vældige kors findes det nederste firpafelt i Nationalmuseet²³. Sidefigurerne blev ved sidste restaurering skåret af billedhugger J. N. Sondrup²⁴. Sekundær staffering. Nu på bjælke mellem kor og korsskæring; tidligere mellem munkenes og lægbrødrenes kor.

Prædikestol (fig. 50) i renæssance, o. 1580, sikkert fra et Tønder-værksted, som også har leveret bl.a. prædikestolen i Hjerpsted (Tønder-Højer-Lø), udvidet med tre fag og med opgang 1923. Oprindeligt har stolen formentlig haft Tønder-typens vanlige plan, et rektangel med tresidet fremspringende karnap, men ved sidste hovedrestaurering var kun levnet fem fag med relieffer af Retfærd, Styrke, Troskab, Håb og Mådehold, kvindeskikkelser i ret fladt relief skåret efter gængse stik; de står eller danser — Håbet midt i en pirouette — på kartoucher med deres latinske navne (for dybede versaler) under arkader med muslingeskal i buen og glatte pilastre med indlagt, smal ramme af lyst birketræ og herindenfor et felt udfyldt med sort træ. I sviklerne er der »perspektivhuller« ligeledes med lyst og sort træ; de samme træsorter veksler også i postamentfremspringene. Søjlerne, der flankerer felterne, er Tønder-typens van-

lige, slankt, riflet skaft, primitivt kapitæl med indristede akantusblade, pæreformet led under profilring og på profilbase, altså i det store og hele en ungerenæssanceform. I frise- og postamentfelter reliefindskrifter på latin, i frisen: Herrens ord bliver i evighed, i postamentfelterne tekster, der er forfattet således, at to felter tilsammen danner et distichon, f.eks. under Håbet: »Tu spera in miseris et pete rebus opem« (»håb i modgang og bed om hjælp«) og under Styrken: »Larga deus spargit divini semina verbi« (»Gud spreder det gudommelige ords frugtbare sædekorn«), der hver for sig er sidste og første del af sit distichon.

Den polygonformede himmel, der ifølge regnskaberne blev gjort større 1729¹¹, fik så at sige alle sine prydelser ved restaureringen 1923: »Tandsnit og Englehoveder under Lydthimlen, Drueklaserne under Loftet paa én nær, der var anbragt som Spir over Gesimsen, Gavle, Spir, Bøjler og Kristusfiguren« (beretning). Til stolen føjedes tre nye fag med Kærlighed, Klogskab og Kyskhed, den fik ny underbaldakin, alle hængeprydelser fornyedes, ligesom den dårligt passende opgang (Lønborg-Jensen), en flad barok-pastiche med søjleflankeret dør i søndre sideskib er fra dette år. Ved restaureringen fjernedes den senere maling, og stolen fik en ny, partiel staffing, således at de indlagte træsorter kommer til deres ret. Stolen maledes første gang 1728 af maler Hans Knoph i Tønder (for 72 mk.) og anden gang 1836 (med cinober, kramnitz hvidt, brunt, sort lak og ægte guld, og det hele blev overtrukket med kopalfernis)¹¹.

1845 blev prædikestolen flyttet til korsskæringens nordøstre pille som pendant til fonten, men lydforholdene var så dårlige, at der straks måtte opstilles en »interim«-prædikestol ved korsskæringens nordvestre pille⁷. Før sidste restaurering var stolen imidlertid flyttet til sin nuværende plads, den første arkadepille fra øst i midtskibets sydside, hvor den også synes at have haft sin plads indtil 1844²⁵.

Stokværket er fra 1844—45, dog ændret ved sidste hovedrestaurering, hvor endeplankerne forsynedes med spidsgavle. En stolestadefortegnelse 1681²⁶ nævner bl.a. 19 mandsstole og 20 kvindestole samt 38 stader i koret (munkestole?). 1794 gjorde snedker Christopher Quitzau overslag over nye stole. Christen Matzen påtog sig 1795 at opføre 54 stole tildels af de gamle, Hans Marcussens stol skulde være forbillede for de nye, dog skulde den ovale eller cirkelrunde forsiring på forstykket erstattes med en udskåret musling. 1797 maledes det nye stoleværk een gang med gråt og to gange med perleblåt¹¹.

Forskellige *lukkede* †*stole* omtales 1681²⁶, 1711²⁷ og 1795²⁶.

†*Lysekrone*. I inventariet 1764 siges udtrykkeligt, at kirken ingen lysekrone har, men to messingstager. 1807 købtes »efter Fru Leutnantinn von Goguels testamente en lysekrone med kæde«²⁸. 1881 omtales blandt sager ude af brug: en messinglysekrone¹⁵.

* *Maleri*, o. 1650, brystbillede af glorificeret bisp, siddende foran et bord, på hvilket er anbragt bispehue, bog, blækhus og fjerpen. Mørke toner, dragt i brunt med lysbrunt slag.olie på træ, lysningsmål 68 × 51 cm. Bispen svarer til Jakob minor, et af de 12 apostelbilleder (fra et pulpitur) i Tønder museum (nr. 112—123), som skal stamme fra Tønder amts nordlige del. 1921 opgaves billedet at være fra Løgum klosterkirke, og portrættet var delvis dækket af et nu fjernet himmelfartsmaleri fra 1700'rne (Mus. nr. D. 10149).

Orgelpulpituret, der er anbragt i nordre korsarm over et vindfang af gamle paneler og døre med foldeværksfyldinger, er som nævnt fra samme værksted som munkestolene og fra samme tid; vi genfinder den samme håndfaste og for enhver vildskab blottede skæringsteknik i stolenes og brystværnets relieffer, og de brede, folkelige ansigters, især øjnenes og mundenes fællestræk er umiskendelige; samme værksted har også leveret de robuste apostle i Jelling kirke (Vejle amt), og ligheden med apostelfigurene i Skrydstrup kirkes altertavle (Haderslev amt) er påpeget p. 676.

Hvorvidt pulpituret findes på oprindelig plads, er uvist. I synsforretningen 1706¹² siges »et lectorium, hvorpå Kristus og de 12 apostle« at stå tværs over hovedskibet; hvis dette er vort pulpitur — 1681 tales kun om »Ambonio«²⁶, og først 1797 nævnes »gamle og nye amboni« — kan dets plads antages at have været mellem skibets østre og vestre fag som afslutning på munkekoret. Imidlertid har C. M. Smidt (o. c. p. 46) påpeget, at pulpituret med dets (ganske vist øgede, men gamle) gesims- og gulvbjælker er for langt til at kunne være anbragt i midtskibet. De nævnte bjælkers længde kan imidlertid forklares ved, at øgningerne er taget fra eventuelle pulpiturforlængelser i sideskibene.

De fire døre med tilhørende, gotisk profilerede søjler, der er anvendt i vindfanget, måler nu ca. 275 cm i højden og fra 75 til godt 80 cm i bredden. Forneden har de fire, to og to etagestillede, foldeværksfyldinger under een stor, åben fyldning med jerngitter, diagonalt stillede, firkantede jernstænger stukket ind gennem hinanden, ligesom gitteret i det lille vægskab i koret.

Brystværnet indeholder 13 fyldinger med slanke, gotiske spirsøjler (vandnæseprofil, bladspir over tre spidsgavle) foran de lodrette rammestykker, og til hver side en halv blank fyldning; den profilerede gesimsbjælke hviler direkte på fyldingernes øvre rammeliste, men forneden er der smalfelter med indsatte rammer, hvori der er gennembrudte minuskler, der skulde angive navnene på de tilhørende relieffigurer i fyldingerne ovenover. Men her som ved de fleste middelalderlige apostelrækker hersker der vild forvirring, og selv om apostlene (fig. 52) står i deres oprindelige rækkefølge (der er givet gennem en på figurer og fyldingsvæg indridset nummerering med romertal og af de kramper og huller, hvorved figurerne er gjort fast), stemmer de ikke med deres respektive figurer, idet navnefelterne er blevet ombyttede. Af figurerne er de ni (ikke nr.

2, 3, 11 og 13) på den glathøvlede bagside forsynet med et indbrændt bomærke, der ligner et *t*, uden at der dog er nogen kendbar forskel i skæring og udtryk mellem dem og de ikke-stemplede. Nævnet fra venstre til højre er figurerne (numrene angiver den gamle romertalsbetegnelse, der i øvrigt stemmer med en senere med rødmaledede arabertal, ligesom med en stemmejernsnummerering fra 1925): 1) »S. bartolo(m)e(us)«, iført sko, oprindeligt knivskaft, 2) apostel iført hætte med øreklapper, der ender i kugler, attributtet, en stav, er nyere; indskriften angiver nu »S. thomas«, ifølge et ældre fotografi stod her »S. philipp(us), 3) skaldet langskæg med nyere, hellebardlignende attribut, indskrift fejlagtigt »Sts iudas« (der nu står i næstsidste fyldning over Andreas' navn), ifølge ældre fotografi: »S. th[o]m[a]s«, 4) »S. iacobus« [minor], nyt spyd som attribut, 5) »S. iohanes«, velsignende kalk, 6) »S. petrus«, oprindelig bog og nyere nøgle; tidligere stod her den figur med nøgle, som nu findes over S. Filips navn med Thomas' vinkelattribut, 7) »Salvator«, 8) »S. iacobus« — men figuren er Paulus (med oprindeligt sværdhefte), 9) »S. paulus« — men figuren er Jakob den ældre, 10) »S. philippus« — men figuren er sikkert (ifølge den tidligere indskrift, jfr. ældre foto) S. Andreas, 11) »S. mathus«(!), skægløs, med sko og oprindeligt sværdhefte, 12) »S. andreas« — men figuren er Judas med køllen (således også den tidligere indskrift), 13) »S. mathias«, men udstyret med ny sav (Simons attribut) i stedet for økse.

I alt fald Salvator har stået på forgyldt baggrund, og på rammestykkerne har der været rødt; men i øvrigt er der ikke konstateret sikre farvespor, og det er muligt, at apostlene altid har stået på en baggrund af bart træ. Selv har de været iført røde eller grønne kapper, røde, grønne eller mørkebrune kjortler med forskelligtfarvet foer, men der har også været guld. 1797 skal apostlene på gamle amboni friskes op »nach Art ihrer alten Verzierungen«¹¹.

Orgelfaçaden (Lønborg-Jensen) og *orgelværket* er fra 1923, det sidste bygget af Marcussen og Søn, Åbenrå, med 25 stemmer²⁹.

1681 omtaler regnskaberne første gang orglet²⁶, men kirken har sikkert haft orgel langt tidligere. Synsforretningen 1706¹² nævner et lille orgel vesten i kirken over døren. 1746 betegnes orglet som bygfældigt¹¹. 1765 har orgelbygger Busch fra Itzehoe »wiederhergestellt« orglet⁷. 1798 belagde orgelbygger Angel piberne med »foli« og tasterne med ibenholt¹¹. 1813 siges, at orglet »cum annexis« består af otte stemmer³⁰. — 1845 blev orglet flyttet fra kirkens vestende til et nyt pulpitur, som Meyer indrettede (sml. fig. 26).

†*Klingpurige*. Inventariet 1764 nævner to klingpunge, den ene af fløjel med sølvklokke, skænket af fru v. Massow⁸.

Præsterækketavler. 1) 1799, leveret af snedker Christopher Quitzau¹¹; tavlen har kanneleret ramme afbrudt i hjørnerne af drejede knapper; gesims øg brudt topstykke. 2) 1929, efterligning af nr. 1. I det østligste sydkapel.

Fig. 52. Løgum klosterkirke. Apostle på orgelpulpituret (p. 1121).

E. M. 1954

Sejerværk, nyt, med urskive mod nord. 1729 reparerede Johan Jensen det gamle ur med nye hjul og »Perkeldick« (110 mk.)¹¹. 1794²⁸ fik uret slagværk og en viser, der hang frit i kirken og viste til fire sider, hvad klokken var³¹.

Klokker. 1) 1492. »Na gades boert dvsent cccc xcii do eek ghetn uer nicolaves s?oer abbed to lvmekloster dissen seiger«. Indskrift med spinkle, lidt dårligt støbte reliefminuskler om halsen. Hankene har tofstave. Ny ophængning. Ingen knebel. Tvm. 78 cm. I tagrytteren. Ude af brug. 2—3) 1925, støbt i de Smithske jernstøberier, Ålborg.

†*Klokke*. 1777, støbt af Bartold Jonas Beseler. I Nationalmuseet opbevares gipsaftryk af ornamenten og indskrift på en klokke, der omstøbtes, efter at den store klokke 1760 var »sprunget itu«⁷; denne omstøbtes atter 1917 til krigsbrug. Indskriften lyder: »Me fudit Bartold Ionas Beseler Rendsburg anno 1777. Soli deo gloria. Ich rufe zum Gebeht« etc. *Klokkestolen* fornyedes 1765¹¹.

Ligbåre 1705, fra det Peter Petersenske værksted i Tønder (jfr. døbefont p. 1118) med PB over MB og 1705 på tværsprosserne forneden, profildrejede englehoveder på håndtagene og ben formede som putti og over dem akantusblade med tomt felt. Sortmalet. I det sydligste af nordre korsarms østkapeller.

GBAVMINDEB

Epitafier og mindetavler. 1) 1751. Geheime-, Conference- und »Land Bath, Amtmann ded Æmter Apenrade und Lygun(!) Closter Herr Christian Albrecht von Massow, Bitter auf Las Beck, Erb Herr, hat auf dem von ihm gekauften

Platz dieses anfaenglich zu einem Begræbnis erbauetes Behæltnis nach hero und im 29 Jahr seiner hiesigen Amtmannschaft der Kirche zu einer Sacristey auf ewig geschenkt den. 30. Aprilis des MDCCLI Jahres«. Bødlig kalksten, 152 × 90 cm, med reliefversaler, kantrundstav med akantusblad i hvert hjørne. Bogstaverne har været forgyldte og bunden vistnok hvid, blåmarmoreret. I det østligste sydkapel (sml. p. 1092).

2) Over faldne 1848—50, 1870—71. Marmor. I det østligste nordkapel.

3) Over faldne i verdenskrigen 1914—18. Sandsten, kronet af reliefløve; efter tegning af Eggeling. I det nordvestre kapel (ved nordre sideskib).

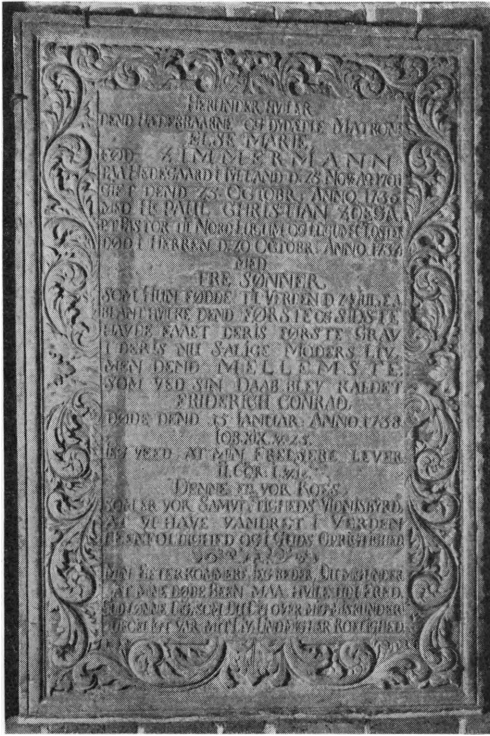
†*Epitafier*. 1) Ifølge necrolog. monast. Loci Dei³² »læstes i kirkens kor« en lang, latinsk indskrift bestående af 26 tildels parvis rimede heksametre, en mindeskrift over fem³³ i kirken begravede bisper. Indskriften, der var forsvundet, da notitsen optegnedes, har enten været kalkmalet eller snarere været skrevet på pergament ligesom stifter-»epitafierne« i Boskilde domkirke (jfr. DK. Kbh. Amt. IV, 1757 ff.). Af de fem afdøde var de fire Ribe-bisper: Orm eller Omer (Homerus, død 1204), Oluf (Olavus, død 1214), Gunner (død 1245) og Esger (død 1273) den femte fra Børglum: Niels, o. 1283 (død efter 1290). Det hedder til slut:

Si quis scire velit loculum³⁴ cujuslibet horum
 Versus subjecti sibi monstrant signa locorum
 Inter tres medius jacet hic *Esgerus* humatus
 Ipsius a dextris præsul reqviescit *Olavus*
 Ad lævam pausat Burglanensis *Nicolaus*
 Dextram *Gunnerus* lævam tenet almus *Homerus*
 Altaris partem, sic fiunt cuncta per artem
 Illius, qvi nos coeli perducit ad arcem.

(»hvis nogen ønsker at kende hver af disse mænds grave, viser nedenstående vers deres plads. Midt imellem de tre ligger Esger jordet, på hans højre hånd hviler »forstanderen« Oluf, til venstre ligger Niels fra Børglum, mens Gunner ligger ved alterets højre, den hulde Omer ved dets venstre side. Således sker alt ved hins kunst, som fører os til himmelens borg«).

Da den nu stående kirkes kor tidligst kan være fuldendt o. 1250, må i alt fald de to ældste bisper oprindeligt have været begravet i dennes forgænger.

2) O. 1689. Friderich von Gunderoth, Dero kønnigl. Mayest. zu Schweden bestalt. Obrister zu Pferde und Dragonner. Auch Dero zu Schleeswig Hollstein regierenden Hoch Fürstl. Durchl. hochbetrauter Amtmann zu Apenrade und Lügum Closter, Hoffmarschal anno 1689 3. Dec. ... hustru ... Ahlheit ... Kun enkelte dele bevaret; i Nationalmuseet findes bl.a. et kerubhoved af blødt træ, 33 × 21 cm, stærkt medtaget af orm, men med oprindelig staffering velbevaret: brune vinger, brungrønt hår og draperi (Mus. nr. D.

E. M. 1954

Fig. 53—54. Løgum klosterkirke. Gravsten.

53. Over Else Marie Zoëga, d. 1737 (p. 1126). 54. 1702, over P. Fr. Dithmarsus (p. 1125).

10870). Epitafiet hang indtil sidste restaurering i nordre sideskib på indskudsvæggen i arkaden til det nordvestre kapel, der da formodentlig har været indrettet til gravkapel for familien (sml. p. 1092).

Gravsten. 1) (Fig. 54) 1702. Peter Friderich Dithmarsus, ætat. suæ 43 Jahr, 14 iæhrig gewesener Secretarius bey... dem Herrn Landraht undt Ambtmann zu Apenrade und zu Lügumcloster etc. Anno MDCCII. Manende vers og udslidt religiøs indskrift. Gotlandsk kalksten, 206 × 150 cm, med tildels stærkt slidte reliefversaler. I det sydligste af nordre korsarms østkapeller.

2) O. 1737. Lagt af Anna Catharina Sthal over hendes to ægtefæller, begge præster ved Nørre Løgum og Løgumkloster (jfr. nr. 3) Christian Bruun, død i sit embedes 20., sin alders 47. år, og Johan Roest, f. 9. nov. 1676, død 9. maj 1737, sit embedes 28., sin alders 60. år, 5 måneder og 10 dage, samt deres hustru Anna Catharina..., født 6. maj 1669, død 25. nov. 1736. Den lange, latinske indskrift, med reliefkursiv, ender med: »Nunc abi Spectator et age dum vivas ut mortuus vivas« (»gå nu bort, tilskuér og handl, mens du lever, som om du lever død«). Gotlandsk kalksten, 210 × 148 cm, med symmetrisk knækket og buet barokramme omgivet af store, fligede akantusblade. I det nordligste af søndre korsarms østkapeller.

3) (Fig. 53), o. 1738. »Dend hæderbaarne og dydædle Matrone Else Marie, fød Zimmermann paa Hedegaard i Jylland« 25. nov. 1701, gift 25. okt. 1736 med hr. Paul Christian Zoëga p. t. pastor til Nord-Lügum og Lügum-Closter, død 20. okt. 1737, med tre sønner »som hun fødte til Verden d. 24. Iul. e. a. blant hvilke dend første og sidste havde faaet deris første Grav i deris nu salige Moders Liv, men den mellemste, som ved sin Daab blev kaldet Friderich Conrad, døde dend 15. Januar anno 1738«. Religiøs indskrift og bøn til læseren om at lade de døde ben uforstyrrede. Gotlandsk kalksten, 214 × 148 cm, med reliefversaler (jfr. tilsvarende gravsten bl.a. i Skast (Tønder-Højer-Lø). Ved søndre sideskibs sydvæg.

4) O. 1785. Claus Hanssen, »Feldbereder, Boelsmand og Kirkeværgе i Lügum Kloster«, født 1. juli 1725, død 29. nov. 1785 »gammel 60 Aar, 21 Uger og 2 Dage«, og »Ægtemage« Christina Hanssen, født 9. juni 1722, død □. Rødlig kalksten, 186,5 × 125,5 cm, med reliefskrift, versaler og kursiv. Den egentlige gravskrift findes i et af C-bøjler flankeret felt; til siderne, foroven og forneden står engle, der holder i tove, som står i forbindelse med de rocailleagtige ornamenten foroven, og på tovet er der trukket blomster; også i de nedre hjørner er der rokokornamenter. I et mindre felt under gravskriftfeltet læses et vers:

Opkast os ey vor Sovested
nu Jorden os bedecker,
men lad os hvile her i Fred,
til Iesus os opvecker.

På stenens øverste kant: 1. Cor. 15, 31, på nederste kant: lorden er Herrens. Kanten er tværriflet. I nordre korsarm ved arkaden til det nordvestre kapel.

5) O. 1788. Otte Riese, sognepræst, født i Snabeck præstegård 1706, død 1742, »og hans Elskværdige Søster Iomf. Anne Cathrina Riese, fød i ovenmeldte Præstegaard 1708, død i Lygum Closter 1788«. Herefter vers: »Da Øiet brast, opluktes blide Egne, Hvor Sødskende paa nye fløi i hinandens Favn« etc. Spættet, rødlig kalksten, 152 × 88,5 cm, med reliefkursiv. Inden for den bredt tværrifledede kant er der til siderne en række storflegede blade og foroven og forneden rokokagtige ornamenten. I det østligste sydkapel.

6) 1807 ... Matthias Linckhusen und ... Maria Linck ... alle ihre angehörigen. Hvid kalksten, ca. 170 × 130 cm, i to stykker, med reliefkursiv. Vanskeligt tilgængelig og udslidt. I materialhuset.

I materialhuset er desuden anbragt flere slidte gravsten.

†*Gravsten*. Ifølge necrologium monasterii Loci Dei³⁵ lå der i koret en skriftløs sten med et kors. Traditionen fortalte, at der under den skulde være begravet en biskop eller en abbed tillige med en stor skat af guld og sølv³⁶.

†*Smedejernskors* med oval skriftplade og volutbøjler³⁷.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Åbenrå. Løgumkloster præstearkiv: sager til aktfortegnelsen II, 9. 1733—1917. Kirchliche Bausachen. — Ca 1—6. 1707—1843 div. år. Løgumkloster slotskirkes rgsk. med bilag. — *Løgumkloster amtsarkiv:* aflev. fra Kiel: CV1 nr. 55. 1731—81. Verzeichnisse der kgl. Gebäude und Bauwercke. — CV2 nr. 168. 1681—1843. Rechnungen der Schlosskirche zu Løgumkloster. — CV2 nr. 169. 1770—1844. Løgumklosterische Schlossrechnungen. — CV2 nr. 170. 1681—1827. Betr. die Kirche zu Løgumkloster, Kirchenstuhle, Begräbnisse, Kirchhof. — CV2 nr. 171. 1695—1827. Betr. Løgumklosterische Kirche und Predigergebäude (heri tegning til alter ca. 1795). — CV2 nr. 172. 1728—1844. Acta varia betr. die Kirche zu Løgumkloster. — CV2 nr. 173. 1760—77. Betr. die Kirchenglocken zu Løgumkloster. — CV2 nr. 176. 1764. Løgum Klosterchen Kirchen Inventarium. — GV2 nr. 178. 1798. Die Verpflichtung des Kirchspiels Nordlygum zur Leistung von Hand- und Spanndiensten an die Løgumkl. Kirche. — CV2 nr. 180. 1868—75. Verschiedene Rechnungssachen in Bezug auf die Løgumkl. Schlosskirche. — *Løgumkloster visitatorialsager:* aflev. fra Kiel: CV2 nr. 144. 1813. Orgelbauer. — *Åbenrå provstearkiv:* sager til arkivfortegnelsen. I Kirchenwesen Ba bb 2 (2 Løgumkloster). — Sager til arkivfortegnelsen I Ba bb 3 og I 2 Bc bb. — 1835—45. Visitationsprotokol for Åbenrå og Løgumkloster provstier. — *Åbenrå amtsarkiv:* Journalsager 1838 XVI nr. 79. — v. Tillisch'arkiv. Kirke-, skole- og konsistorialsager nr. 284. — *Tønder provstearkiv:* Udt. af pakken: sager vedr. Løgumkloster III, lægget: 1858—1917. Byggesager. — Kirkeklokkecirkulære af 1922 (NM). — Museumsindberetninger af S. A. Claudi-Hansen o. 1910. — Niels Termansen 1923 (prædikestol og font), 1925 (højaltertavle), 1926 (relikvieskab) og sammen med Frode Nielsen 1925 (celebrantstol og orgelpulpitur), Chr. Axel Jensen 1926 (notitser om inventar) og N. J. Termansen 1957 (gavl fra celebrantstol og korsendefelt fra krucifiks). — Undersøgelse og beskrivelse ved Elna Møller og Erik Moltke 1954 og 1956.

Tegninger: I Nationalmuseet: 13 blade opmålinger og tegninger fra 1858 af Heinrich Hansen, flere litograferet af H. Jensen og benyttet i Trap: Slesvig. — Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger: to tegninger af V. Ahlmann 1875. — Rigsarkivets kortsamling: Krigsministeriets aflevering, mappe 23, Løgumkloster 1767—1864. — Mappe 612, 613, 614 og 615, indeholdende forskellige tegninger og lustryk vedr. Løgum klosterkirke i årene 1884—1913.

Notebøger (alle i NM): N. L. Høyen: udat. IV, 1 ff. 1829. VI, 1 ff., 60a ff. — J. J. A. Worsaae: 1849 el. senere. XVIII, 55f. — C. M. Smidt: 1920. LXXIV, 81f., 90, 92. 1925. LXXXV, 2ff. 1927ff. XCIII, 2ff., 29 ff.

Litteratur. Necrologium Monasterii Loci Dei in Sora 1518 scribi coeptum, i S. R. D. IV, 1776, p. 575—87. — J. B. Daugaard: Om de danske Klostre i Middelalderen. 1830, p. 453—58. — »Løgumbogen«, i S. R. D. VIII, 1834, p. 1—258. — J. Helms, i Trap: Slesvig I, 1864, p. 102—12. — F. Posselt, i ZSchlHolstLau. XI, 1881, p. 274ff. — Haupt II, 1888, p. 582ff. Eggeling, i Kunstkalender, Schleswig Holstein, 1920, p. 69—79, samt 1918—19, p. 96. — C. M. Smidt: Cistercienser-Kirken i Løgum, 1931. — H. V. Clausens anmeldelse, i Tilskueren, II, 1931, p. 249ff. — Poul Nørlands anmeldelse, i Historisk Tidsskrift 10. rk. II, 424ff. — M. Mackeprang: Løgum Kloster, 1937 (Nationalmuseets blå bøger). — Vilh. Lorenzen: De danske Cistercienserklostres Bygningshistorie, 1941, p. 62—95. — M. Mackeprang: Løgum Kloster og dets Gods, i SJyAarb. 1945, p. 20ff.

Historik. Indledningen bygger på M. Mackeprangs afhandling: Løgum Kloster og dets Gods (SJyAarb. 1945, p. 20ff.) samt på de historiske afsnit i C. M. Smidt: Cistercienser-Kirken i Løgum, 1931, til hvilke arbejder der henvises een gang for alle. Kilderne til klostrets historie er »Løgumbogen«, en samling afskrifter fra klostrets nu forsvundne arkiv (trykt i S. R. D. VIII, 1—258), en nyudgave er under udgivelse inden for rammerne

af Diplomatarium Danicum; sml. De ældste danske Archivregistraturer V, 1910, p. 763 ff., samt et nekrologium fra 1518 (trykt i S. R. D. IV, 575—87).

¹ Grundlæggelsesåret kendes ikke, sml. Hist. Tidsskr. 10. rk. III, 515. ² Som kong Valdemars kansler var Radulf blandt Eskils modstandere og måtte i fire år vente på sin indvielse (Ribe Bispekrønike, ed. Ellen Jørgensen, i Kirkehist. Saml. 6. rk. I, 28 ff.). ³ I nekrologiet hedder det (S. R. D. IV, 587) Hellavus døde, begravet i Seem og derfra overført til Løgum. Desværre ved man hverken, hvem Hellavus var, ej heller når han døde. ⁴ Annales Danici, ed. Ellen Jørgensen, 1920, p. 43 og 87, sml. SJyAarb. 1945, p. 26 note 11. ⁵ Sml. C. M. Smidt p. 32. ⁶ Den i et andet brev af bisp Omer (S. R. D. VIII, 15f.) anførte bestemmelse om tienden, som skulde anvendes til kirkens »fabrica« af træ eller tegl etc., er tidligere med urette henført til Løgum klosterkirke, mens det i virkeligheden drejer sig om den under klostret hørende kirke i Nørre-Løgum (se nærmere under denne). ⁷ SJyAarb. 1945, p. 44 note 52 med henvisning til Diplomatarium Danicum 2. rk. II, nr. 147. ⁸ 1299 nævnes abbeden i Herrisvad som »vor overordnede«. (Dipl. Dan. 2. rk. V, nr. 10). ⁹ Foruden disse tre nævnes Rodger, Baldwin og Kæld (ikke gejstlige) som primi fundatores, ligesom dødebogen indeholder adskillige, der kan benævnes »fundator«. ¹⁰ S. R. D. IV, 576 — bisp Gunner af Ribe nævnes blandt de i kirken begravede; om Gunnors begravelse, se inventarnote 33. ¹¹ Annales Danici, p. 119. ¹² Dipl. Dan. 2. rk. III, nr. 74. ¹³ 1320 fik munkene pavelig tilladelse til at arve og i øvrigt beholde gods, som de vilde have fået, hvis de ikke var gået i kloster (Dipl. Dan. 2. rk. VIII, nr. 224.). ¹⁴ S. R. I. VIII, 145f. ¹⁵ Repertorium 2. rk. nr. 11651. ¹⁶ 1548 tales om »Hertugens Kloster« (De Hansborgske Registranter, ved Emilie Andersen, II, 1949, p. 468).

Bygning. ¹ Lorenzen p. 65 og M. Mackeprang i Trap 4. udg. IX, 272. ² Sager til arkivfortegnelsen I, Ba bb 2 (1728) og ba. 1—6. 1707—1843, div. år (1729, 1731—33).

³ 1835—45. Visitationsprot. for Åbenrå og Løgumkloster provstier og Ca. 1—6. 1707—1843, div. år (1820). ⁴ Redaktionen hviler dels på de undersøgelser, som arkitekt C. M. Smidt har gjort i forbindelse med arkitekt H. Lønborg-Jensens afsluttende restaurering (sml. note 15) og publiceret i »Cistercienser-Kirken i Løgum«, dels på en fornyet gennemgang af bygningen. Redaktionen følger Smidts relative kronologi for de enkelte bygningsafsnit og kan i det væsentlige slutte sig til hans dateringer når bortses fra tidspunktet for anlæggets påbegyndelse og den nøje sammenkædning af byggeperioder med de enkelte ribebisper (sml. også Poul Nørlunds anmeldelse af Smidts bog i Hist. Tidsskr.

10. rk. II, 424 ff.). Smidt antager, at kirken blev påbegyndt først i 1190'erne, tidligst 1191, at arbejdet gik omtrent i stå ved ribebispens Omers død 1204 og helt ved efterfølgeren Olufs død 1214; arbejdet skal derefter være genoptaget med fuld kraft under biskop Gunner i midten af 1230'erne, således at østpartiet må have stået færdigt, senest da biskop Esger døde 1273. De afsluttende arbejder, kirkens vestre del, skal ifølge Smidt være udført under biskop Christiern (1288—1313), men dog således at de to midtskibshvælv ikke får en nøjere datering end første halvdel af 1300'erne. ⁵ En af ordenens ældste kirker, opført ca. 1139—47; klostret blev grundlagt 1119 som 2. datter af Clairvaux.

⁶ Marcel Aubert: L'Architecture Cistercienne en France, 2. ed. I — II, Paris 1947. I, 281, fig. 164. ⁷ Aubert I, 186. ⁸ Aubert I, 254, note 2. ⁹ Aubert I, 254f. ¹⁰ Se note 4, sidste del. ¹¹ Hver præsteviet munk havde sit alter, sml. Aubert I, 164 f. og 318 f.

¹² De til ordenen knyttede lægbrødre, der var klostrets tugt undergivet, men aldrig kunde munkevis. Det legemlige arbejde, der var et væsentligt punkt inden for ordenen, blev i vid udstrækning udført af lægbrødrene. Disse kunde foruden landbrug og fiskeri være oplært i alle former for håndværk, og mangen arkitekt eller bygmester har levet sit liv som lægbrøder eller munk (sml. Aubert I, 96 f.). ¹³ Dette forhold gør sig også gældende for flere sent opførte kirker i udlandet. ¹⁴ Forskellen i skiftehøjden ses tydeligt ved de i sideskibsmurene indhuggede vægpiller. Sml. i øvrigt Smidt p. 81, note 34.

¹⁵ Kunstkalender Schleswig-Holstein, 1920, p. 76. Regeringsbygmester Eggeling, Tøn-

der, forestod kirkens restaurering fra 1913 til genforeningen, hvorefter H. Lønborg-Jensen overtog arbejdet (sml. note 4).¹⁶ Sokkelstenene under de to nye kapeller stammer sikkert fra de tidligere ydermure, men det har dog været nødvendigt at hugge nogle få nye sten for at få soklen til at strække.¹⁷ Om Smidts opfattelse af byggestoppets varighed, se note 4. I diskussionen herom inddrager Smidt tillige korgavlens to vinduestregrupper (sml. nærværende beskrivelse p. 1075 f. og Smidt p. 31 ff.).¹⁸ Her, hvor der er tale om een lang, sammenhængende mur, har der ikke været brug for opretnings-skifter.¹⁹ En så fornemt udformet dødeport kunde ikke være i overensstemmelse med cisterciensernes krav om enkelthed, således som dette håndhævedes i den ældre tid. Ændringen af Løgum dødeport tyder derfor også i retning af en forholdsvis sen datering af hele østpartiet. Om afvigende forklaring på forhallens funktion, se Smidt p. 38f.

²⁰ Sorø (og Øm) har ligeledes under arbejdets gang fået tilbygget et kapel på samme sted, en placering, som i øvrigt er usædvanlig uden for Frankrig, Aubert I, 181, note 2.²¹ Det lille stykke af kapellets østvæg nord for arkaden er således korsarmens gamle ydermur. Uregelmæssigheder i soklen tyder på, at man har fjernet den profilerede granitsokkel, og hvælvingsribben i dette hjørne har ikke som i de andre vederlag i et opløbende halvstens led, men på en indhugget granitkonsol.²² Smidt har påvist, at Eggelings rekonstruktion ikke følger de fundne spor nøje, sml. Smidt p. 56 og fig. 60.²³ Disse kapitælers dekoration er uden tvivl en efterligning af naturstenskapitæler i Ribe domkirke (Smidt p. 38 f.).²⁴ Gruppernes udformning er så ensartet, at alene forekomsten af den runde bue forneden og den spidse foroven ikke berettiger til antagelse af et langvarigt byggestop (sml. note 17). I kirkens indre havde cistercienserne fra første færd benyttet den spidse bue side om side med den runde.²⁵ Om tilsvarende fejlberægning, se Sorø klosterkirke i DK. Sorø p. 30.²⁶ I en enkelt fransk cistercienserkirke, Obazine (Corrèze), findes der paralleller til denne niche; den nævnte kirke har i hver korsarms gavlvæg en tvillingniche, den nordre med en egeport, den søndre med en jergitterport. Aubert I, 322 f. anser det for sandsynligt, at den sidste har været benyttet som relikvijskab.²⁷ Det skal her bemærkes, at den otte delte hvælving er benyttet i korsideskibet ved domkirken S. Quiriace (i Provins), der var under opførelse sidst i 1100'rne, og som skal have påvirket Jouykirken. Den otte delte hvælving er karakteristisk for dele af det forhenværende grevskab Brie (Provins, Voulton og Ferrières-en-Brie).²⁸ Angående paralleller, se Smidt p. 34f.

²⁹ Sammenlign koromgangen på cistercienserkirken i Vit-skøl.³⁰ Danske Atlas VII, 226 omtaler »adskillige hemmelige og mørke Munkegange« oppe ved hvælvingerne.³¹ CV1 nr. 55.³² Løgumkloster kirke. Synsforretning 1706 (RA).³³ CV2 nr. 168.³⁴ Sager til aktfortegnelsen II, 9.³⁵ I de ældre cistercienserkirker var der ingen arkader mellem kapellerne indbyrdes eller mellem disse og koret, sml. f. eks. Sorø kirke, DK. Sorø, p. 23.³⁶ Begge skrankemure må fra første færd have haft døre på omtrent samme sted, eftersom disse kapeller altid må have været tilgængelige fra koret.³⁷ I Rigsarkivet (Kortsamlingen, Krigsministeriets aflevering, mappe 23, Løgumkloster 1767—1864) findes bl.a. to grundplaner af kirken. Den ene, fra 1844, er et udkast til omflytning af inventaret, signeret I. H. Callesen, Aabenraa; tegningen, som sikkert er udfærdiget på bygningsinspektør W. F. Meyers foranledning, synes at vise skrankemurene inden Meyers restaurering. Den anden plan er henført til bygningsinspektør Winstrup, men den viser de af Meyer foretagne ændringer 1844—45. I samme mappe findes en situationsplan over kirke og kloster, signeret Rosenberg 28/3 1767.³⁸ Ca 1—6. 1707—1843, div. år.³⁹ Sager til aktfortegnelsen II, 9.⁴⁰ CV2 nr. 171.⁴¹ I Clairvaux f. eks. var biblioteket indrettet i rummet under trappen, hvor også den hellige Bernhards sekretær holdt til, Aubert II, 39.⁴² Selve lysåbningen synes dog ommuret på et eller andet tidspunkt, i hvert tilfælde er der forskel på stenstørrelsen i åbningen og den omgivende mur.⁴³ I Sorø ligger biblioteket på samme sted (DK. Sorø p. 42), og det samme har været tilfældet i talrige franske cistercienserklostre (Aubert II, 39f.).⁴⁴ Aubert II, 37.⁴⁵ Se note 37, sidste del.⁴⁶ På en tegning i mappe 613, Kortsam-

lingen RA er der vist en arkade.⁴⁷ Sager til arkivfortegnelsen. I Kirchenwesen Ba bb 2.⁴⁸ Sager til arkivfortegnelsen. I Kirchenwesen I Ba bb 3 og I 2 Bc bb.⁴⁹ CV2 nr. 168 og note 38.⁵⁰ Dette arbejde stod muligvis i forbindelse med kapellets nedrivning (sml. p. 1092).⁵¹ 1835—45. Visitationsprotokol for Åbenrå og Løgumkloster provstier, sml. under 1833 i v. Tillisch' arkiv.⁵² Se note 37 og 39 (året 1845).⁵³ Haupt, Jahresbericht 1914 15, p. 2. 1957 har Nationalmuseet foretaget supplerende udgravninger.⁵⁴ Murværket bag cementpudsen havde taget skade af indtrængende regnvand og måtte fornyes i vid udstrækning.⁵⁵ Gavlen minder i alt fald stærkt om en skitse blandt Egge-lings efterladte tegninger (i NM), der må være en opmåling af iagttagne spor.⁵⁶ Angivet på et lustryk i Kortsamlingens mappe 615 (RA).⁵⁷ Journalsager 1838, XVI, nr. 79.

Inventar. ¹ Jfr. Smidt p. 61. ² Henrik Cornell: Biblia pauperum, Stockholm 1925, taf. 1—2. ³ J. Lutz og P. Perdrizet: Speculum humanæ salvationis, Leipzig 1907, II, pl. 13. ⁴ Hans Wentzel: Lübecker Plastik, Berlin 1938, taf. 65; jfr. Poul Nørlund: Lübeck und die dänische Plastik im 13.—14. Jahrhundert, i Acta Archaeologica XI, 136. ⁵ Poul Nørlund: Gyldne Altre, 1926, p. 36 f. ⁶ Se bl. a. Ivar Hertzsprung, i Aarb. f. nord. Oldkynd. 1901, p. 25, Carl R. af Ugglas: Gotlands medeltida träskulptur, Stockholm 1915, p. 366, Andreas Lindblom: La peinture gotique en Suède et en Norvège, Stockholm 1916, p. 194, 215 og 240, Harry Fett: Norges malerkunst i middelalderen, Kristiania 1917, p. 206, 209 f., Fr. Beckett: Danmarks Kunst II, 1926, p. 107 ff., 425, Chr. Axel Jensen, i Haandværkets Bog. Malerfaget, 1935, p. 372, planche og Poul Nørlund, i Danmarks Malerkunst, 1. udg. 1937, p. 18. ⁷ Sager til aktfortegnelsen II, 9. ⁸ CV2 nr. 176. ⁹ Læsningen miserere, (der normalt forbindes med genitiv), er usikker. ¹⁰ Danmarks Billedhuggerkunst 1950, p. 109. ¹¹ Ca 1—6. 1707—1843, div. år. — I Løgumkloster amtsarkiv, CV2 nr. 171, ligger et løst, usigneret rids af en altertavle, en stor opbygning med storstykke og løse sidestykker, malerier, relieffer og frie topfigurer; den hidrører sikkert fra det sidstnævnte af de to andre tilbud, der indkom sammen med Quitzaus, nemlig fra Andreas Lassen (376 rdl.) og Lorentz Nielsen, Åbenrå (500 rdl.). Utvivlsomt vilde den have fyldt langt bedre i rummet end Quitzaus, der må have været meget tarvelig, siden den blev erstattet kun godt 50 år efter af den ikke imponerende maskingotiske tavle. ¹² Løgumkloster kirke. Synsforretning 1706 (RA). ¹³ Udaterede optegnelser ved Søren Abildgaard i Thott 750 fol., jfr. Abildgaards dagbog 1776, p. 154 f. ¹⁴ H. Wentzel o. c. taf. 128, jfr. p. 143. ¹⁵ Ang. kirkebygningerne og deres inventar 1879—1920. ¹⁶ Kunstdenkm. Kr. Flensburg, p. 93. ¹⁷ Kunstmuseets Aarskrift XIII—XV, 111 f. ¹⁸ Kunstdenkm. Eiderstedt, fig. 99. ¹⁹ W. W. Watts: Catalogue of Pastoral Staves, London 1924, p. 35. ²⁰ J. O. Westwood: A Descriptive Catalogue of the Fictile Ivories in South Kensington Museum, London 1876, p. 264 f. — H. Wentzel o. c. p. 25, note 54. — Staven er i øvrigt afbildet af Ludwig Andresen i Die Heimat XXXIX, 1929, p. 69 samt i M. Mackeprang: Løgum Kloster, 1937, p. 35. ²¹ Jfr. Per Gjørder: Norske pryddører fra middelalderen (Universitetet i Bergen. Skrifter), 1952, p. 179 (sammenstilles med dørsøjlerne i Guggedal-loftet). ²² Under det midterste sæde, på en rødbrun, aldrig overmalet bund, læses nu: »Istandsatt 1925 af Niels Termansen og Frode Nielsen«; i indb. til museet hedder det bl. a.: »For første Gang maledes et helt Stykke Kirkeinventar uden at anvende Oliefarve«. ²³ Inventarnummer D. 10871 A (1925). ²⁴ Smidt p. 63. ²⁵ Sml. Callesens plan 1844, i mappe 23, Kortsamlingen (RA); CV2 nr. 170 (1795) og CV2 nr. 168 (1711). ²⁶ CV2 nr. 170. ²⁷ CV2 nr. 168. ²⁸ CV2 nr. 171. ²⁹ Organist- og Kantorembederne. 5. udg. 1953, p. 204. ³⁰ CV2 nr. 144. ³¹ Jfr. 1803, note 11 ovfr. ³² S. R. D. IV, 576 f. ³³ Gunner skal ifølge Historia ordinis fratrum minorum (S. R. D. V, 517, jfr. J. Kinch: Ribe Bys Historie I, 1869, p. 55 f. og Smidt p. 44) være begravet i Ribe Gråbrøderkirkes kor foran højaltret. ³⁴ S. R. D. har »locutum«. ³⁵ S. R. D. p. 577. ³⁶ Abbederne begravedes ellers i klostrets kapitelsal. Ved restaureringen i 1920'erne fandt man her en muret grav, der rummede benene af Keld, abbed for Holme kloster, og Niels, abbed for Løgum (jfr. Mackeprang 1937, p. 45 med afbildning af blypladen p. 48). ³⁷ Se afbildning p. 129 i Aage Jørgensen: Danske Gravminder af Smedejern, 1951.